

חברה

'השכלה גבוהה לישראל השנייה' שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976

אורי כהן

שיעור בעלי תעודת-הבגרות בין האשכנזים הוא 375 מתוך אלף ובין עדות המזרח – 55 מתוך אלף. דבר זה מעיד על בעיה חמורה העלולה לזעזע את חברתנו. האשכנזים מהווים את הרוב באוניברסיטאות. ואילו בתי-הספר האחרים, כגון מנהל, הנהלת חשבונות, הנדסאות ואחרים מאוכלסים ברובם על-ידי בני עדות המזרח. באוניברסיטה שתעניק תואר אקדמי עם מקצוע ממשי בלי דרישה לתעודת בגרות, יגדל בהכרח מספרם של בני עדות המזרח. פרופ' שניאור ליפסון, מיוזמי האוניברסיטה הפתוחה, 1972¹

בדיון זה אתמקד במהלכים האקדמיים והפוליטיים לצד רעיונות ותכניות שהביאו לידי הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה במחצית הראשונה של שנות השבעים בידי מי שהיה מייסד המפעל האקדמי החדשני – פרופ' שניאור ליפסון², מבכירי מכון וייצמן למדע, עד

* 'השכלה גבוהה לישראל השנייה' הוא ציטוט מדבריו של פרופ' שניאור ליפסון, הרקטור הראשון והיחיד של האוניברסיטה הפתוחה. מתוך: אברהם פלג, 'אם אין התלמיד יכול להגיע לאוניברסיטה, תבוא זו אליו', **מעריב**, 9.3.1971.

1 רעה נבו, 'לקראת אוניברסיטה פתוחה בישראל', **דבר**, 18.12.1972.
2 שניאור ליפסון (1914-2001) היה כימאי שעמד בראש המחלקה לפיזיקה כימית במכון וייצמן למדע וכיהן כמנהל המדעי של המכון בשנים 1963-1967; ממקימי האוניברסיטה הפתוחה והרקטור הראשון והיחיד שלה; דקאן הפקולטה לכימיה במכון וייצמן בשנים 1973-1978; חבר האקדמיה הישראלית למדעים וחתן פרס ישראל למדעי החיים תשכ"ט. בשנת 2013 זכו אריה ורשל ומיכאל לויט בפרס נובל לכימיה. שני החוקרים עבדו בראשית דרכם עם שניאור ליפסון במכון וייצמן. בהקשר זה ראו: יצחק בן חורין, זוכה הנובל: 'אריה ורשל לא קיבל קביעות', **Ynet**, 9.10.2013; גלי וינרב, 'דוגמה מובהקת לבריחת המוחות זוכי הנובל בכימיה: פרופ' ורשל ופרופ' לויט, בעלי אזרחות ישראלית המתגוררים בארה"ב', **גלובס**, 9.10.2013. בשיחה שערכתי עם בתיה ריינדורף, מזכירתו של שניאור ליפסון, היא הדגישה כי גם פרופ' מרטין קרפלוס, מאוניברסיטת הרווארד, הוזכרה השלישי בפרס נובל, ביחד עם ורשל ולויט, עבד בראשית שנות השבעים עם שניאור ליפסון

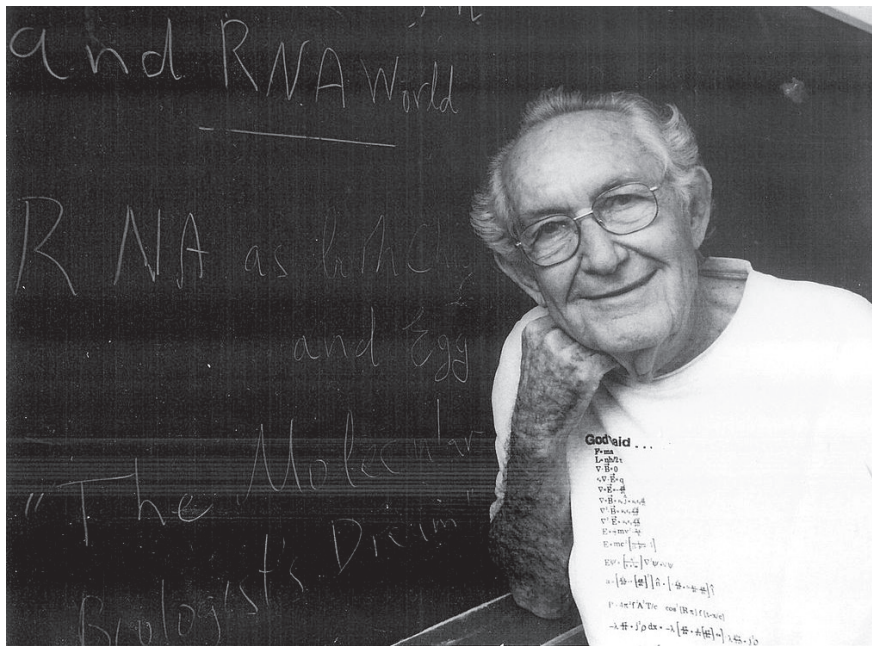
שחזר למחקר ב-1976, השנה שבה נפתח מחזור הלימודים הראשון של האוניברסיטה. אטען כי מבחינתו של ליפסון המשמעות העיקרית של הקמת אוניברסיטה פתוחה הייתה לפתוח נתיב קבוע ליצירתו של מעמד בינוני רחב של מזרחים משכילים המשולב בקבוצות המובילות בחברה, ומכאן להביא לידי צמצום הפערים שהלכו והתרחבו בין אשכנזים למזרחים בקרב בני הדור השני דווקא.³ להבנתי, אי-השתלבותם של מזרחים במסלולי הניעות האקדמית באוניברסיטאות השפיעה, לצד גורמים אחרים, על הקרע העדתי שהחריף בראשית שנות השבעים והתמקד בטענות על קיפוח עדתי ועל חסימה מאורגנת – מדינתית ומעמדית – של התקדמותם. תחושות אלה הן שהובילו בין השאר גם לאירועים האלימים סביב תנועת הפנתרים השחורים,⁴ וכן להצטרפות הולכת וגדלה של מזרחים לתנועת החירות, שפתחה את שעריה לקליטתם של מזרחים ובעיקר אפשרה את שילובם בדפוס של שותפות תחרותית.⁵ בין היתר אבקש להבהיר מי היו השחקנים האקדמיים, הפוליטיים והחברתיים שפעלו בשדה האקדמי – שהתבסס בעיקרו על אוניברסיטאות המחקר – למען הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה או נגדה, מה היו מטרותיהם וכיצד הם פעלו לקידומן.

במכון וייצמן; וכי אריה ורשל המשיך את לימודי הפוסט-דוקטורט שלו אצל קרפלוס בהרווארד. הריאיון נערך ב-1.2.2017, במכון וייצמן.

3 על האוניברסיטה הפתוחה בישראל, ראו: Samuel Halperin, *Any Home a Campus: Everyman's University of Israel*, Institute for Educational Leadership and Jerusalem Center for Public Affairs 1984; Sarah Guri-Rozenblit, 'Providing Higher Education to Socially Disadvantaged Populations', *Studies in Higher Education*, 14, 3 (1989), pp. 321-329.

4 בראשית 1971 הוקמה תנועת הפנתרים השחורים בירושלים. ב-18.5.1971 הגיע מאבקם לשיאו כשאלפי מפגינים התכנסו בכיכר ציון בירושלים והשמיעו קריאות נגד הקיפוח העדתי. המשטרה נתקלה בזעם המפגינים, שורקו על השוטרים אבנים ובקבוקי תבערה. המפגינים דרשו לשנות את שמה של הכיכר ל'כיכר יהדות המזרח'. בעיתונות התקופה: 'הפגנות "פנתרים" אלימות התחוללו במרכז ירושלים: כ-15 נפצעו, רובם שוטרים; 74 נעצרו' (דבר, 19.5.1971); יחיאל לימור, 'המשטרה עצרה צעירים נוספים בבירה; מחפשת משליכי 3 בקבוקי מולוטוב' (מעריב, 19.5.1971). עוד על הפנתרים השחורים ראו: דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית', *מגמות*, כה (1979), עמ' 65-80; הנ"ל, 'הפנתרים השחורים כתנועת מחאה: קריאת תגר למדינה ולסדרה', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008; טלי לב ויהודה שנהב, 'כינונו של האויב מבפנים: הפנתרים השחורים כמושא של פאניקה מוסרית', *סוציולוגיה ישראלית*, יב, 1 (2010), עמ' 135-158; סמי שלום שטרית, *המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003*, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 136-172 וגם בעמ' 181-185. ועדה ציבורית שהוקמה למציאת פתרון למצוקת המזרחים קבעה כי אכן הללו הופלו לרעה והמליצה על הגדלה ניכרת בתקציבי המשרדים הממשלתיים שעסקו בעניינים חברתיים, ראו: מנחם הופנונג, *מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על תקציבי חברה ורווחה*, נבו, שריגים 2006.

5 אורי כהן ונסים ליאון, *מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות החרותית* (מחקר מדיניות 88), המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011.

פרופ' שניאור ליפסון, צלם: אורי לירון

סיפור הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה מעלה סוגיות חשובות הנוגעות למערך הריבוד וההסללה האקדמית בשנים שקדמו למהפך הפוליטי ב-1977 וכן להיסטוריה של השדה האקדמי בישראל,⁶ וכן מציג את הדרכים שנשקלו לעיצובו מחדש של שדה זה בעקבות השפעתה הגוברת של הנגישות לתוארי ההסמכה האקדמיים והעמקת אחיזתה של 'חברת ההסמכה' בישראל.⁷ אראה שתכניותיו של פרופ' שניאור ליפסון, הרקטור הראשון והיחיד

6 על ההיסטוריה של השדה האקדמי בישראל ובתקופת טרום עצמאות, ראו: עמי וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005; מנחם קליין, בריאליזם: אקדמיה, דת ופוליטיקה, מאגנס ומכון אשכול באוניברסיטה העברית, ירושלים 1997; אורי כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן, תל אביב 2006; הנ"ל, אקדמיה בתל אביב: צמיחתה של אוניברסיטה, מאגנס, ירושלים 2014; הנ"ל, מעבדה, מכון מחקר, עיר מדע: ממכון זיו למכון ויצמן למדע 1934-1949, מוסד ביאליק, ירושלים 2016; הנ"ל, אוניברסיטת פזורה ממלכתית: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1948-1967 - טרנס-לאומיות יהודית במרחב הלאומי, התקבל לפרסום בהוצאה לאור של מכון בן-גוריון לחקר הציונות וישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

7 על החברה המסמכה ראו: Randall Collins, *Credential Society: An Historical Sociology of* Education and Stratification, Academic Press, New York 1979; אורי כהן, 'האוניברסיטה

של האוניברסיטה הפתוחה, לא צלחו, או ליתר דיוק לא עמדו בהתנגדות החרیפה של שחקנים רבי-עצמה בשדה האקדמי. הדיון לפנינו יתמקד בעיקר בהצגת חזונו החדשני של ליפסון והדרכים שביקש לקדם להגשמתו. להשלמת ההסבר לסיכולו אתיחס בקצרה, בסיום המאמר, לחלופה שאימצו ממשיכי דרכו באוניברסיטה הפתוחה – קרן רוטשילד, מנהלת ומממנת המיזם,⁸ והנשיא פרופ' אברהם גינזבורג, שכיהן בשנים 1977-1987.⁹

חלקו הראשון של המאמר יתאר את הפערים האקדמיים העצומים שהיו בין אשכנזים למזרחים בסוף שנות השישים כמו שהוצגו במחקרים, לצד ההכחשה שהכחישו אוניברסיטאות המחקר את היסוד של אפליה מוסדית והדגש ששמו על ההבדלים התרבותיים כגורם הדומיננטי המסביר את הפערים. בין היתר יסקר הלחץ שנוצר להרחבת ההשכלה הגבוהה. החלק השני יתאר את ועדת ליפסון שהוקמה בראשית 1970 כדי לדון בשאלת ההשכלה העל-תיכונית, בין היתר ברעיון האוניברסיטה לקיבוצים שהייתה על הפרק. בשלב הראשון, כמו שנראה, אימצה הוועדה את הרעיון של הקמת רשת מכללות אזוריות עם סנאט אקדמי מרכזי. החלק השלישי יתאר את דגם האוניברסיטה הפתוחה שחלחל בשלב זה אל המערכת הפוליטית, והחלק הרביעי יתאר כיצד אימצה הוועדה רעיון זה כדרך המועדפת להרחבת הנגישות לתואר אקדמי, בעיקר בקרב המזרחים. החלק החמישי יחשוף דיונים פנימיים שהתקיימו במכון וייצמן למדע ברחובות בשנת 1971 על מתן חסות מוסדית לפעילות האוניברסיטה הפתוחה, ואת כישלונו של ליפסון לשכנע את חבריו לקבל חסות מעין זו. החלק השישי יציג את הדיון הציבורי שהתקיים בתחילת שנות השבעים בשאלה מה נכון יותר – אוניברסיטה פתוחה או רשת מכללות אזוריות ואת הנימוקים שניתנו לשתי החלופות. בהקשר זה תיסקר עמדתו של ליפסון, שממנה עולות שאיפותיו לשינוי חברתי ואקדמי כולל בנוגע לפריפריה ולמזרחים. החלק השביעי יחשוף את תגובתה של האוניברסיטה העברית בירושלים, הדומיננטית בשדה האקדמי, ששללה קבלת סטודנטים בוגרי התואר הראשון מטעם האוניברסיטה הפתוחה בטרם החל המיזם החדש את השיעור

העברית בירושלים במעבר מיישוב למדינה: היבטים ראשונים לצמיחת "החברה המסמכה" בישראל, ציונות, כג (2001), עמ' 297-330.

- 8 בין שר החינוך יגאל אלון ובין גברת רוטשילד הוחלפו מכתבים שדנו בהקמת אוניברסיטה פתוחה בישראל ובין היתר כללו גם את ההסכם בין ממשלת ישראל לקרן יד הנדיב (מכתבים מ-23.11.1970, 25.4.1973, 14.5.1973 ו-11.11.1973). ההסכם בין הממשלה לקרן יד הנדיב נערך במסגרת העברת טיוטת הסכם וחליפת מכתבים בין מקס רואו, מנהל הקרן, ושר החינוך יגאל אלון (מכתבים מ-29.6.1973 ומ-19.7.1973). החלטה מס' 982 של ממשלת ישראל מ-19.8.1973 אישרה את ההקמה של 'אוניברסיטה פתוחה' כתכנית ניסויית על ידי קרן יד הנדיב בניהולה ובמימונה משנת תשל"ה, וכן אישרה את טיוטת ההסכם בינה ובין הקרן והסמיכה את סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות לחתום על ההסכם עם קרן יד הנדיב.
- 9 על חדשנותו של רעיון האוניברסיטה הפתוחה בהשוואה לדגמי אוניברסיטאות אחרים בעולם המערבי, ראו: שרה גורי-רוזנבלט, 'האוניברסיטה: מקורותיה האידיים והתגלמויותיה המגוונות', עיונים בחינוך (2005), עמ' 23-68.

הראשון שלו.¹⁰ החלק המסכם יצביע על התמורות שהתחוללו לאחר עזיבתו של ליפסון, בכללן אימוץ דגם שאינו נמצא בקונפליקט עם אוניברסיטאות המחקר.

סוף שנות השישים: פערים עדתיים ולחצים להרחבת ההשכלה הגבוהה

מהמחקר הסוציולוגי עולה כי עד שנות השבעים השפיעה מערכת החינוך התיכונית והאקדמית במידה הולכת וגוברת על מיקומן המעמדי של שתי הקבוצות, האשכנזית והמזרחית, על הניעות החברתית הבין-דורית שלהן, וכן על יצירתם ועל קיבועם של שסעים חופפים ונוקשים בין מעמד ועדה.¹¹ באמצע שנות השמונים קבע הסוציולוג אפרים יער בפשטות כי מהקמתה של המדינה היה 'מעמדם של המזרחיים יוצאי אסיה ואפריקה נחות, בדרך-כלל, ממעמדם של האשכנזים יוצאי אירופה ואמריקה'.¹² אחד ההסברים העיקריים לכך היה רמת ההשכלה של המזרחים, שהייתה נמוכה במידה ניכרת מזו של האשכנזים. כך למשל בשנת 1979 היה שיעור הזכאים לתעודת בגרות מקרב הנוער המזרחי 15 אחוזים, ואילו מקרב האשכנזים באותו שנתון – כ-45 אחוזים;¹³ באוניברסיטאות היה ייצוגם של המזרחים דומה: בשנת 1983 היה משקלם היחסי של הסטודנטים המזרחים במוסדות האקדמיים 18 אחוזים, אף ששיעורם בקבוצת הגיל המתאימה היה כמעט 60 אחוזים.¹⁴ פער זה חפף את פערי השכר: בראשית שנות החמישים התקיימו מאבקים עזים על הקטנת הפרשי השכר בין הפרולטריון המזרחי למעמד הבינוני האשכנזי המתגבש,¹⁵ ואולם בשנות השישים והשבעים התברר כי הבדלי השכר בקרב בני הדור השני – ילידי הארץ משתי קבוצות המוצא הגדולות, אשכנזים ומזרחים – היו גדולים מאלה שנמצאו בקרב בני הדור הראשון, ילידי חו"ל. בסדרה של מחקרים על הפער הכלכלי-עדתי משנות

10 על תגובת האוניברסיטה העברית להקמת אוניברסיטת תל אביב ראו: אורי כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1961-1953', **עיונים בתקומת ישראל**, 12 (2002), עמ' 359-402.

11 שלמה סבירסקי, **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**, ברירות, תל אביב, 1990, בייחוד עמ' 158-47; מאיר יעיש, 'מעמדות בישראל', **מגמות**, 2 (2004), עמ' 267-286.

12 אפרים יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', **מגמות**, 4, 29 (1986), עמ' 393-412. הציטוט מעמ' 393.

13 Yosi Shavit, 'Tracking and Ethnicity in Israeli Secondary Education', *American Sociological Review*, 49, 2 (1984), pp. 210-220

14 מתוך נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אצל יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית', עמ' 394.

15 על המאבקים החריפים בסוגיית פערי השכר בשנות החמישים והמאמץ של מפא"י למתן אותם ראו: Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle Class Rebellion: Socio-Political Conflict Over Wage Gaps in the Early Years of Israeli Statehood*, Brill Academic Press, Leiden, and Boston 2017.

השישים ועד תחילת שנות השמונים הראה שמואל אמיר כי התרחבות הפער בשכר נעוצה בהבדלים בקצב העלייה לארץ ורמת ההשכלה: בקרב אשכנזים ילידי הארץ עלו שיעורי ההשכלה יותר משבקרב המזרחים ילידי הארץ.¹⁶ ממצאים דומים עלו גם ממחקריה של נילי מארק בשיתוף עם אחרים ובנפרד.¹⁷

כך למשל בשנת 1966, בכנס שארגן דקאן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה העברית הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט בהקשר של יחסי העדות בישראל, טען חיים אדלר מבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית כי החריפו הפערים ביכולת הלימודים וההישגים ההשכלתיים בין המזרחים לאשכנזים. בית הספר היסודי, שנועד להיות כור היתוך לצמצום ולטשטוש ההבדלים בין יוצאי שתי הקבוצות, לא הצדיק את התקוות שתלו בו. למעשה פעל בית הספר היסודי פעולה הפוכה, שכן בגמר חוק הלימודים בבית הספר העממי התבלטו ההבדלים בין יוצאי שתי הקבוצות. המאמצים שנעשו כדי לגשר על הפערים נכשלו, וכמו שציין חיים אדלר, 'שני הפתרונות שהוצעו, אדמיניסטרטיבי-ביורוקרטי - הפגשת בני שתי הקבוצות בבית ספר אחד בתקווה שהמפגרים ישיגו את המתקדמים, והשני - טיפוח המחוננים מבין המפגרים - לא השיגו את התוצאות המקוות'.¹⁸ באותם ימים החלה מערכת החינוך ביישום הפתרון השלישי שעיקרו הפעלת טיפול משתנה במזרחים על ידי חלוקה של כלל אוכלוסיית התלמידים לשלוש רמות לימוד (שיטת ההקבוצות) בשלושה מקצועות בלבד - אנגלית, חשבון ותנ"ך - ואילו שאר המקצועות נלמדים יחדיו.¹⁹

לקראת סוף שנות השישים החלו אפוא יחסי הכוחות המעמדיים בין הפרולטריון המזרחי למעמד הבינוני האשכנזי לקבל דפוס קבוע ושגרת, סביב ההכרה כי החינוך היסודי והתיכוני כמפתח לשילוב הפרולטריון המזרחי נחל כישלון חרוץ. בינואר 1968 קבע עיתונאי הארץ יהודה קסטן כי התקיים 'יבול דל למאמץ הטיפוח'. לטענתו, המדיניות החינוכית הרשמית של טיפוח יזום של בני העולים מארצות האסלאם - שמשמעותה אימוץ רשמי ונרחב של דפוסי אפליה מתקנת - נעשתה נשמת אפו של משרד החינוך.

16 שמואל אמיר, 'הכנסות מעבודה של שכירים בישראל 1968/69', מאמרי מחקר, 42, המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, ירושלים 1975; הנ"ל, 'פער בהכנסות דור ראשון בארץ', רבעון לכלכלה, 90 (1976), עמ' 210-224; הנ"ל, 'התפתחות פונקציית השכר של גברים יהודים בישראל בין השנים 1968/69 עד 1975/76', סקר בנק ישראל, 52 (אפריל 1980), עמ' 3-24; הנ"ל, 'התפתחות הפרשי השכר בין גברים יהודים מארצות מוצא שונות בשנות השבעים', שם, 63 (דצמבר 1987), עמ' 43-64.

17 יורם וייס, נילי מארק וגדעון פישלזון, 'פערי הכנסות בין גברים לפי יבשת מוצא: ישראל, 1969-1976', בתוך: אשר אריאן (עורך), ישראל: דור ההתהוות, זמורה-מודן, תל אביב 1979, עמ' 217-247; נילי מארק, 'פערים בין-עדתיים בישראל, בהכנסות ובצריכה', רבעון לכלכלה, 41, 1 (1994), עמ' 55-77; הנ"ל, 'תרומת ההשכלה לפערים הבין-עדתיים בישראל' (נייר דיון מס' 7), המרכז לפיתוח ע"ש ספיר, אוניברסיטת תל אביב 2000.

18 ח' יעד, 'בגילוי-לב על מיזוג גלויות', מעריב, 4.11.1966, עמ' 16.

19 על הדרך לרפורמה החינוכית של שנת 1968 ומימושה ראו: עליזה בלוך, 'עיצוב מערכת החינוך העל-יסודית בעיירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1969-1995) - סוגיות, התמודדויות ודילמות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2015.

ואולם אף שהאימוץ של מדיניות זו היה בבחינת הודאה בכישלון המתמשך, למעשה כבר בנאום התקציב של משרד החינוך ל-1965-1966 על מצב היחסים בין תלמידים אשכנזים למזרחים, הודה שר החינוך והתרבות זלמן ארן כי גם שיטה זו לא צלחה כלל ועיקר:

[מבחן] הסקר²⁰ מגלה את האמת. הוא אינו מניח מקום לאשליות. שנה-שנה אנו בודקים את המתרחש בבית הספר היסודי [...] אמנם קיימת התקדמות בבית הספר היסודי, אך היא מסויגת ואיטית [...] איננו זקוקים למצילפים – הסקר מצליף עלינו חמורות. הוא מראה: ההישגים המכסימליים והאופטימליים הם נחלת רוב התלמידים מבני יוצאי אירופה; ההישגים הלימודיים שהם למטה מבינוניים או מינימליים הם נחלת רוב התלמידים מבני עולים יוצאי ארצות האסלאם. מוטל עלינו לעשות בכל דרך שיש בה סיכוי לשינוי המצב הזה כי המדובר במחצית העם המתהווה במדינה.²¹

שנה לאחר מכן, בשנת הלימודים תשכ"ו (1966-1967) בישר זלמן ארן כי תוצאות הסקר מצביעות על צמצום בשבעה אחוזים של הפער בין ההישג הלימודי הממוצע של תלמידים בני יוצאי ארצות האסלאם להישג הלימוד הממוצע של בני אירופה, כשהשיפור הגדול ביותר חל בבתי הספר לטעוני טיפוח; אבל מגמת שיפור זו נעצרה שנה לאחר מכן, תשכ"ז (1967-1968), וכל שנותר לשר החינוך לבשר הוא כי השיפור היחיד בנושא זה הוא העלייה בשיעורם של המזרחים בכיתות ח'. בכך התגאה בעצם בצמצום הפרת החוק – לימוד חובה עד כיתה ח' – בתחום שעליו הוא ממונה.

המשבר החרף התחולל בשנת הלימודים תשכ"ח (1968-1969) כששר החינוך הודיע שחלה נסיגה במבחן הסקר של בני עולים מארצות האסלאם. שוב הודגש כי גם כאשר שיפרו המזרחים את יכולות הקריאה שלהם, ההתקדמות לא הייתה ניכרת במיוחד, שכן בבתי הספר המבוססים הייתה התקדמות מקבילה, והפערים נותרו בעינם ואף התרחבו. יתר על כן, לא היה אפשר לדעת אם אמצעי העידוד המגוונים שניתנו ל'טעוני הטיפוח' הם שקידמו אותם בקריאת העברית, או שמא פעלו גורמים אחרים כגון ותק בארץ, שאינם תולדה ישירה של השפעת מערכת החינוך. זאת ועוד, גם אם היה שיפור בקריאה, בכתובה, בחשבון ובמולדת, העובדה שלא היה גילוי פומבי של ההישגים בתחומי הלימוד האחרים לימדה כי שם המצב קשה ביותר, והעיתונאי יהודה קסטן אכן קיבל אישור לכך בשיחות שערך עם ראשי משרד החינוך. בהמשך לדברים אלה שאל קסטן בכתבתו:

מה בצע במאמץ העצום המושקע בחמש השנים האחרונות בטיפוח בני עולים מארצות האסלאם. אכן נועזת מדיניות האפליה המוצהרת. האם היא גם נכונה? קשה להשתחרר מהרושם שמדיניות האפליה נוטה לשמר את ההבדל ולא לצמצמו.²²

20 מבחן הסקר היה מבחן ידע כללי שנערך לתלמידי כיתות ח' בשנים 1955-1972. תוצאות הסקר שימשו הכוונה לאיזה תיכון ינותב התלמיד – מקצועי או עיוני.

21 יהודה קסטן, 'יבול דל למאמץ הטיפוח: בית הספר הישראלי לקראת העשור השלישי', הארץ, 5.1.1968.

22 שם.

הביקורת החרפה על מדיניות משרד החינוך המשיכה גם בנוגע לתכנית הרפורמה שעליה עמלו במשרד במחצית השנייה של שנות השישים, כדי לקדם את האינטגרציה בחינוך העל-יסודי. מטרתה של התכנית הייתה לשלב תלמידים ממגוון קבוצות כלכליות ו חברתיות, ממוצא ומאזורי מגורים שונים, שכן עד אז היו המפגשים בין בני נוער מאוכלוסיות שונות מועטים, אם בכלל.²³ הרפורמה נתפסה כשינוי מהותי שנועד לפתור את הכישלון המתמשך, שכן כבר במחצית השנייה של שנות החמישים ניכר כי מערכת החינוך לא מצליחה לשמש למזרחים אפיק לניעות חברתית ולא מצליחה לצמצם את הפער בין העולים מאירופה לאלה מאסיה ואפריקה. ואולם הרפורמה, כך התברר, הייתה בעיקר מהלך המשך למפעל הטיפוח של תלמידים מזרחים, ולא מהלך לשינוי כלל-מערכתי. עקב אכילס שלה היה כישלונה של משרד החינוך להקים סגל של מורים איכותיים שיתמודדו עם המצב ההולך ומחריף של המזרחים. למעשה, היעדר מורים מתאימים, בייחוד בתחומי המדעים ומתמטיקה, הפך לסוג של ביקורת על היערכות האוניברסיטאות מול 'ישראל השנייה'.²⁴

ואולם הפערים הגדולים ביותר והקשיחים ביותר בתחום החינוך היו בתחום ההשכלה האקדמית. בסוף שנות השישים פעלו בישראל מוסדות לחינוך על-תיכוני לא אקדמי (שלא דרשו תעודת בגרות), ולצדם שש אוניברסיטאות מחקר: הטכניון בחיפה, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת בר-אילן ברמת גן, אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת באר-שבע בנגב; וכן מכון מחקר שלא עסק בהכשרה לתואר ראשון – מכון וייצמן למדע ברחובות. מוסדות אלה שלטו בשוק מקבלי התארים כמעט בשלמותו, ובקרב בוגריהם היה שיעורם של האשכנזים רוב מוחץ. כמו הפערים במערכת החינוך, גם היעדרם של המזרחים מההשכלה הגבוהה היה מוכר וידוע ונדון בשיח הציבורי. כך למשל התבטא בריאיון באמצע שנות השישים פרופ' אברהם פאהן, אז דקאן הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטה העברית, שהסביר את מקורות הפערים בין אשכנזים למזרחים באקדמיה:

נכון, שמספר התלמידים מקרב בני עדות המזרח קטן ביחס לתלמידים מעדות אשכנז. אבל מכאן ועד למסקנות בדבר אפליה וקיפוח – הדרך רחוקה מאוד. אם בכל הפקולטות מספרם של בני עדות המזרח קטן יחסית, הרי שבפקולטה למדעי הטבע מספרם [הקטן] בולט. אך לכך יש סיבות ידועות. וזאת לדעת: פקולטה מכשירה

23 את ההחלטה על ביצוע הרפורמה קיבלה הכנסת ב-29.7.1968, כשאומצו הצעות הוועדה הפרלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל-יסודי בישראל בראשות חבר הכנסת אלימלך רימלט. להרחבה בנושא זה ראו מאמרו של יצחק גרינברג, 'זלמן ארן והרפורמה במבנה החינוך: פריצת הדרך באמצע שנות השישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 25 (2015), עמ' 354-378.

24 בהקשר זה ראו את דבריו של ד"ר משה סמילנסקי, שטען כי המורים שעוברים הכשרה מקצועית באוניברסיטאות ובמכללות לחינוך ובעבודתם עוסקים עם המזרחים אינם יעילים ואינם מאמינים כי אכן אפשר לשנות את מצבם של המזרחים, ראו "הפנימיה היא מעבדה" – אומר היועץ הפדגוגי והאחראי למחקר במשרד החינוך, **דבר**, 5.12.1963.

אנשי מדע והוראה, עוסקת במחקר ומרחיבה אופקים ותחומים, כך שמי שאינו יכול לעמוד בדרישות הרבות הקיימות בה – הולך לפקולטות אחרות או מי יודע לאן? [...] בעיותיהם של הסטודנטים מקרב עדות המזרח קשורות בראש ובראשונה באווירה ובחינוך שהם מקבלים במשפחה ובבית. ידוע 'שהתכלית' קורצת לתלמידים אלה ומכאן שתמצא אותם במספרים גדולים בפקולטה למשפטים ואולי בפקולטה לרפואה. אני נזכר כי כך היו פני הדברים גם בתחום המושב במזרח אירופה. גם שם לא יצאו יהודים ללמוד מקצועות שדרשו התמדה, זמן, והקרבה. [...] מדעי הטבע הם מקצועות קשים ואם ניקח בחשבון את התנאים הדרושים ללומד המקצועות האלה, תנאים שאין למצוא אותם בביתו של בן העדות, הרי תבין את הסיבות להעדרם. צעירים אלה נמנעים פשוט להקדיש עתותיהם למדעי הטבע הדורשים התמדה בזה, במידה ופונה סטודנט זה, הרי שכישרון בלי התמדה – לא יועיל. ואם קורה שאיזה צעיר זונק הרחק אל מעבר למסגרותיו החברתיות-משפחתיות, הריהו בחינת יוצא מן הכלל וקשה ללמד על הכלל.²⁵

דקאן הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטה המובילה בארץ הציג רפרטואר תרבותי ממוסד ומובנה של דגם הפעולה של אשכנזים מול מזרחים, המבוסס על האווירה ועל החינוך הלקויים של המזרחים בבית הוריהם, שמביא לידי חוסר כשירות ואי-יכולת להתמיד, להקריב ולהקדיש זמן ראוי ללימודים אקדמיים. מאופי התיאור עולה שמדובר בתפיסה דטרמיניסטית, שמתקשה להסביר כיצד עשוי להתחולל שינוי.²⁶ מדבריו עולה דפוס חדגוני שמתגבש לכדי תפיסה של 'אוניברסיטה', שבבסיסה סדרה של עקרונות יצרניים ואתניים המוציאים את האפשרות להשתתפותם של סטודנטים מזרחים. במרכז הטיעון עמד הקידוש של 'שער ההמרה' בנוגע לרכישת ההון האקדמי, הקובע את הנגישות לתארים אקדמיים ואת הדרך המובטחת לשיפור ביוקרה החברתית ובנגישות התעסוקתית – מתוך שלילת הטענה שהמערכת מקיימת בתוכה אפליה וקיפוח. תפיסה דומה בנוגע למזרחים – בדבר חוסר ההתאמה שלהם מהבית, כלומר 'חולשה תרבותית מבנית' ביחס לסולם הערכים של לימודים באקדמיה – רווחה גם במחקר הסוציולוגי.²⁷ מכאן נבעה המסקנה שעל הצעירות

25 ג' יונתן, 'בעיות הסטודנטים מעדות המזרח – מקורן ברמת הלימודים בבית הספר התיכון', במערכה, 6.5.1965.

26 במושג 'רפרטואר' כוונתי לארגז הכלים של הרגלים, כישורים וסגנונות שמהם בנו אנשי האקדמיה הבכירים באותה התקופה את אסטרטגיות הפעולה שלהם ביחסי אשכנזים-מזרחים. להרחבה על 'רפרטואר' ראו: Ann Swidler, 'Culture in Action: Symbols and Strategies', *American Sociological Review*, 51 (1986), pp. 273-286.

27 מכאן קצרה הדרך גם לקביעה בדבר התפיסה הלא-רציונלית של המזרחים את המציאות הפוליטית המודרנית, שאותה הציג, הצגה אירונית משהו, מי שנחשב ל'אבי התיאוריה הביקורתית' בסוציולוגיה – פרופ' יונתן שפירא, שבעצמו היה דקאן הפקולטה למדעי החברה שנים רבות. לדיון מקיף בהסברים על הקשר בין היעדר המזרחים מהאקדמיה לצד האיום הפוליטי שהעמידו כגורם לא-רציונלי ואף פשיסטי, ראו: יונתן שפירא, 'שלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר

והצעירים המזרחים לעבור סוציאליזציה מוקדמת ממושכת שתכשיר אותם ללימוד עצמי ותקנה להם משמעת עצמית וכוח רצון.²⁸ לצד תפיסה תרבותית זו רווחה במחקר גם התפיסה בדבר 'ניעות חסותית', שלפיה מערכת החינוך היסודית והתיכונית מכוונת את בני השכבות החברתיות השונות לסוגים שונים של מסלולים, כשאלה שבהם לומדים המזרחים אינם מייצגים את בוגריהם ללימודים גבוהים, ובכך קובעים את מערך ההזדמנויות העתידיות שלהם בכל הנוגע להשכלה ולמשלח יד.²⁹

בסוף שנות השישים היה אפוא הפער העדתי בהשכלה ובהכנסה נושא בוער בשיח הציבורי הישראלי, והוא נוסף להאשמות שהואשמה ממשלת מפא"י בקיפוח מתמשך ומכוון. ביטוי חשוב להבנת 'הקרע' בין המזרחים לאקדמיה הממסדית אפשר לראות בעיתון **במערכה** – ביטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח שיצא לאור בשנים 1961-1991. בשנות השישים עסק העיתון בתדירות גבוהה בשאלת היעדרותם הכמעט מוחלטת של המזרחים מהזירה האקדמית, הן כסטודנטים והן כסגל אקדמי, וחזה משבר וזעזוע בעקבות מצב אבסורדי זה. כך למשל נכתב במאמר המערכת 'דבר המערכה' שסיכם את הדיון שערך ראש הממשלה לוי אשכול בשנת 1965 בסוגיית 'בעיית מיזוג גלויות', וכתרתו: 'סיכום הדיון על מיזוג גלויות – מאכזב':

בדברו על בעיות החינוך, שהן אחת מן התקלות העומדות על הדרך לשוויון כל עדתי – נמנע ראש הממשלה לתת כל הבטחה ממשית להגשמת אותה תכנית המדברת הקניית חינוך תיכוני וגבוה לבני השכבות העניות חינם בעתיד הקרוב. למרות הביקורת הנשמעת זה עשר שנים – נגד הממשלה על שאינה מסייעת באופן פעיל לבני העניים למצוא את דרכם לבתי הספר התיכוניים והגבוהים – נמצאים אנו עד היום במצב של קיפאון ממש [...]. קיווינו כי ראש הממשלה ינצל הזדמנות זאת, של סיכום הדיון על 'מיזוג גלויות', וימסור על החלטת הממשלה לפתוח את שערי בתי הספר התיכוניים והגבוהים לרווחה כך שתוך העשור הבא, יצופו ויעלו על הבימה בני הדור המתבגר למען יוכלו לתפוש את מקומם בהנהגת המדינה.³⁰

סוציולוגי-פוליטי, עם עובד, תל אביב 1989; הנ"ל, **חברה בשבי הפוליטיקאים**, ספריית הפועלים, תל אביב 1996. לניתוח ביקורתי של ספרים אלה, ראו: אורי כהן ושמואל הירש, 'דמות המזרחים בכתביו של יונתן שפירא', **אלפיים**, 24 (2003), עמ' 171-190.

28 עוד על הפער כתולדה של הבדלים תרבותיים ראו: אברהם מינקוביץ, דן דיוויס ויוסף באשי, **הערכת ההישגים החינוכיים בביה"ס היסודי בישראל: מחקר הערכה**, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1977.

29 בנושא הניעות החסותית ראו: מיכה חן, "ניעות מטעם" ו"ניעות תחרותית" בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי בישראל, **מגמות**, כב, 1 (1975), עמ' 5-19; יוסי יונה ויצחק ספורטא, 'החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל', בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 68-104.

30 דבר המערכת, **במערכה**, 29.1.1965.

סוגיית המזרחים וההשכלה הגבוהה נדונה באותו עיתון גם בכתבה של יוסף צוריאלי, 'השכלה גבוהה מן היסוד'. הכתבה עוסקת בתכניותיו של פרופ' חיים חנני לטפל בנגישות המזרחים למוסדות ההשכלה הגבוהה, כשנקודת המוצא היא נתק מוחלט שמובלט הן כשהמזרחים מנסים להתקבל למוסדות ונכשלים, והן כשהם נכנסים למוסדות ונושרים בתוך שנה או שנתיים.³¹

הקריאות שעלו בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים לפתיחת ערוץ ממוסד שישפר את הניעות האקדמית של המזרחים ויצמצם את היעדרם מהאוניברסיטאות נעשו נושא קונפליקטואלי בייחוד לנוכח הטענה של אוניברסיטאות המחקר כי הנושא של צמצום פערים אקדמיים איננו מצוי בתחום אחריותן, אלא תוצר בלעדי של לקויות בבתי הספר התיכוניים. לחצים אלה היו קשורים למאמץ לדמוקרטיזציה גלובלית של דפוסי ההכשרה ומתן תעודות אקדמיות לקבוצות אוכלוסייה שהיו מחוץ לשדה האקדמי. בישראל גלום היה בתכנית זו הניסיון לצמצם את המתיחות ההולכת ומתעצמת בין אשכנזיות הייררכית ודומיננטית שהתמסדה להגמוניה מהודקת וקשיחה סביב אוניברסיטאות המחקר, ובין מזרחיות וקבוצות שוליים אחרות שנדחקו לפריפריה התרבותית, החברתית והתעסוקתית. בכך בא לביטוי בולט כי בחברה בישראל התמסד הדפוס של שסעים חופפים בין מעמד ועדה, שמגבירים במידה ניכרת את חוסר הסולידריות החברתית. להבדיל מהעמדה הגורסת כי התמקדותה של ממשלת גולדה מאיר ויצחק רבין בהרחבת מתן הסיוע לשירותי רווחה היא המוקד הדומיננטי לבעיית המזרחים בישראל, המאמר שלהלן טוען כי גם חסימת מסלולי המוביליות של המזרחים באקדמיה ומתוך כך עצירה של התקדמותו של המעמד הבינוני המזרחי הפכו לקריטיים לא פחות.

ואולם לצד הביקורת על אייזוגם של המזרחים באוניברסיטאות עלתה דרישה להרחבת ההשכלה הגבוהה גם מכיוונים אחרים, בעיקר הקיבוצים. בראשית 1970 בחן שר החינוך והתרבות יגאל אלון³² את האפשרות להקים אוניברסיטה נוספת שנועדה לשרת קבוצת אוכלוסייה ספציפית – אוניברסיטה לקיבוצים. בסוף שנות השישים התברר כי אף שבעשורים הראשונים להקמת המדינה הפנתה תנועה זו במתכוון עורף להשכלה הגבוהה, 'המציאות טפחה על פניה בעיקר תחת לחץ הבנים ודור ההמשך המרגישים צורך להרחיב את יריעת השכלתם הן בתחום ההומניסטי וביחוד בתחום הטכנולוגי. בנים ובנות בקיבוצים שונים נאלצו לעזוב את קיבוציהם, משום שלא יכלו למלא את משאלתם להמשיך

31 ש.ם.

32 יגאל אלון (1918-1980), היה מפקד הפלמ"ח, מראשי תנועת העבודה, חבר כנסת ושר בממשלות ישראל. לאחר פטירתו של לוי אשכול ב-26.2.1969, כיהן כראש הממשלה בפועל 19 יום, עד שהחליפה אותו גולדה מאיר, שכינה בתפקיד חמש שנים. לאחר הבחירות לכנסת ב-15.12.1969 מונה אלון לשר החינוך וכיהן בתפקיד עד 3.6.1974 ובד בבד כסגן ראש הממשלה. מנכ"ל משרד החינוך בתקופה זו היה ד"ר אלעד פלד. על תפיסתו החינוכית של אלון ניתן ללמוד מספרו: יגאל אלון, כלים שלובים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ם, עמ' 291-305, 321-389.

קבוצת חבצלת במוסד החינוכי במשמר העמק עם המחנך שניאור ליפסון, ראשית שנות הארבעים מארכיון מוסד משמר העמק, באדיבות ביתמונה

בלימודיהם במוסדות להשכלה גבוהה בערים.³³ בראשית ינואר 1970 העלה אלון בדיונים פנימיים במשרד החינוך את הרעיון של הקמת 'אוניברסיטה קיבוצית על-טריטוריאליט שיהיה לה סנאט וסגל הוראה אקדמי'.³⁴ האוניברסיטה הקיבוצית נועדה להיות מוסד גג לכל המכללות האזוריות בהתיישבות, כשמרכז פעילותה בבית ברל, שם גם אמורים היו הסטודנטים להשלים את לימודיהם לתואר הראשון, לאחר לימודי הבסיס במכללות האזוריות.³⁵ באותה תקופה פעלו ברחבי הארץ כמה מכללות אזוריות, למשל מכללת תל חי של המועצה האזורית גליל עליון. מכללה זו, הוותיקה שבמכללות, החלה את פעילותה

33 דוד שליו, 'המכללות האזוריות: מרכזי לימוד לאלפים', דבר, 12.11.1972.

34 סיכום פגישה בין שר החינוך יגאל אלון לסגנו, אהרן ידלין, 12.1.1970. ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ-3036/4, סיכומי דברים משיבות בלשכת השר לחינוך יגאל אלון, 1970-1971. ארכיון אישי - אלעד פלד מנכ"ל המשרד.

35 בית ברל, מצפון לכפר סבא, הוקם בשנת 1949 כמוסד הרעיוני-חינוכי של מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) ובמסגרתו פעל בית מדרש תנועתי ובו סמינר למורים ולגננות שבהדרגה פנה לכיוון לימודי אקדמי. ב-1968 פורסם מנשר שבישר על הקמת המכון האוניברסיטאי לחקר ולהשכלה ע"ש ברל בצנלסון, ובאוקטובר 1970 הכירה המועצה להשכלה גבוהה בסמינר כמכללה אקדמית לחינוך.

בשנת 1956 כבית ספר להשכלת מבוגרים ואולפן לאמנויות, שבזכותו נפתחו בקיבוצי הגליל חוגים לאמנות וחדרי סטודיו וכן קמו צוותים לקישוט חדרי אוכל ואולמות אחרים. עוד קיימה המכללה קורס להנדסאים בפיקוח הטכניון. מכללה אחרת הייתה המכללה בעמק הירדן, של המועצה האזורית עמק הירדן, ששירתה למעשה גם את בקעת בית שאן, וגם היא קיימה קורס להנדסאים בפיקוח הטכניון. בשתי המכללות לימדו גם מורים בעלי תואר אקדמי, חברי קיבוצים.³⁶ השר סבר שיש להקים פקולטות בקיבוצים עצמם בתחומי העיסוק הקרובים במיוחד לקיבוץ, ושבוגריהן ימשיכו במכללות האזוריות, ובבית ברל יפעל 'מוסד הגג [ש]יטפל גם בכל סטודנט מהקיבוצים הלומד באוניברסיטאות האחרות'.³⁷ גם את הרעיון הזה עתידה הייתה לבחון ועדת ליפסון, שהוקמה כדי לבחון את החינוך העל-יסודי, כמו שיפורט להלן.

ועדת ליפסון – הפתרון הראשון: מכללות אזוריות משודרגות

במאי 1970 הקימה המועצה להשכלה גבוהה, ובראשה שר החינוך יגאל אלון, ועדה בראשותו של פרופ' שניאור ליפסון ממכון וייצמן למדע, שנועדה לסקור את מצב החינוך העל-תיכוני – למעט החינוך האוניברסיטאי – וכן להציע עקרונות לביסוס פיתוחו בעתיד. הוועדה התבקשה להציע הצעות לטווח הקצר ולטווח הארוך ולקבוע את סדרי העדיפויות בהתחשב בצורכי החברה והמדינה ובמשאבים העומדים לרשותן. בין היתר היה עליה לדון ביחסי הגומלין בין החינוך העל-יסודי והחינוך העל-תיכוני; ביחסי הגומלין בין החינוך העל-תיכוני והחינוך האוניברסיטאי; בטיבן ובערכן של התעודות שמעניקים בתי הספר העל-תיכוניים; ובאפשרויות הניצול של הטלוויזיה, הרדיו והדואר.³⁸ ב-29 בדצמבר 1970 הגישה הוועדה דוח ביניים,³⁹ וב-31 במארס 1971 את הדוח הסופי.⁴⁰

36 שליו, 'המכללות האזוריות'.

37 סיכום פגישה בין שר החינוך יגאל אלון עם סגנו, אהרן ידלין, 12.1.1970. א"מ, פ-3036/4, סיכומי דברים מישיבות בלשכת השר לחינוך יגאל אלון, 1970-1971. ארכיון אישי – אלעד פלד מנכ"ל המשרד.

38 הרכב הוועדה: פרופ' שניאור ליפסון, יו"ר, ממכון וייצמן למדע; פרופ' אפרים אלימלך אורבך, האוניברסיטה העברית; פרופ' יהושע יורטנר, אוניברסיטת תל אביב; פרופ' אברהם סולטמן, אוניברסיטת בר-אילן; פרופ' רחל שלון, הטכניון. עם הזמן פרשה פרופ' שלון מטעמי בריאות, ומונו שלושה חברים נוספים: פרופ' חיים חנני, מהטכניון, שמשנת 1969 היה הרקטור הראשון של אוניברסיטת הנגב; מר' ש' דרך; ופרופ' מיכאל פלדמן ממכון וייצמן למדע. ראו דין וחשבון הוועדה לחינוך על-תיכוני, משרד החינוך והתרבות, המועצה להשכלה גבוהה, דצמבר 1971 (להלן: הדוח הסופי של ועדת ליפסון). בדוח זה נזכרת בפרק הרביעי: המלצות הוועדה, בעמ' 28-29, ההמלצה להקים תכנית ניסויית להקמת 'אוניברסיטה פתוחה'.

39 הדוח הסופי של ועדת ליפסון (שני הדוחות צורפו יחדיו).

40 שם.

בכל הנוגע לתיאור המצב הקיים מצאה הוועדה כי החינוך העל-תיכוני מפוצל בין כ-140 מוסדות, שאת רובם ייסדו משרדי הממשלה לצד גופים ציבוריים כגון רשויות מקומיות, אורט, הדסה וקופת חולים. בשנת 1970 הגיע מספר התלמידים בחינוך העל-תיכוני לכ-16,000 – כ-6,000 בסמינרים למורים; כ-6,000 בבתי ספר טכניים; כ-1,600 בבתי ספר לאחיות ומקצועות פרה-רפואיים; כ-700 במוסדות לחינוך אמנותי ומוזיקלי; וכ-700 בשאר המוסדות, כשרק לרבע מהתלמידים הללו יש תעודת בגרות. לשם השוואה, באותה השנה (1969-1970) למדו באוניברסיטאות כ-37,000 תלמידים, מהם כ-9,800 בשנה הראשונה ללימודיהם.

לוח 1: תלמידים ומקבלי תארים במוסדות האקדמיים⁴¹

1971-1970	1970-1969	1969-1968	1965-1964	1960-1959	1951-1950	1949-1948	
40,087	37,343	32,389	18,368	9,275	3,022	1,635	סך הכל תלמידים
9,480	9,817	8,904	6,055	2,925	1,085	405	תלמידי שנה ראשונה
1,729	1,351	1,380	852	927	148	88	תלמידי מחקר
6,451	4,975	4,418	2,491	1,372	313	193	מקבלי תארים

עוד ציינה הוועדה כי מתוך כ-50,000 בני השנתון בשנת 1970 – 20,000 סיימו 12 שנות לימוד; מהם רק 10,000 קיבלו תעודת בגרות. מתוך קבוצה זו כ-8,000 התקבלו לאוניברסיטאות, כ-1,000 מהם למדו בבתי ספר על-תיכוניים וכ-1,000 לא המשיכו את לימודיהם. למעשה, בעקבות הגידול התלול שחל בשנות החמישים והשישים במוסדות להשכלה גבוהה – בר-אילן, תל אביב, באר שבע וחיפה – בשנות השבעים לא יכלה אוכלוסיית הסטודנטים באוניברסיטאות לגדול, אלא בשלושה תנאים: גידול במספר מקבלי תעודות הבגרות; עלייה ניכרת במספר הסטודנטים מחוץ-לארץ; או לו ביקשה אוכלוסיית המבוגרים לחזור ללימודים אקדמיים.⁴² מול מיצוי כמעט מלא של מקורות הגידול של ההשכלה הגבוהה האקדמית, סברה הוועדה כי החינוך העל-תיכוני עומד לצמוח במהירות. בשנת 1970 היו כ-1,000 מבוגרי בתי ספר מקצועיים בעלי תעודת בגרות במגמה טכנית, ועם הרחבת החינוך

41 שנתון סטטיסטי לישראל, 1972, עמ' 594.

42 מתוך 40,000 הסטודנטים שלמדו במוסדות להשכלה גבוהה בישראל ב-1970, כ-10,000 היו תלמידי השנה הראשונה, וההפרש בין מספר זה ל-8,000 בעלי תעודת הבגרות מבתי הספר התיכוניים העיוניים המתקבלים לאוניברסיטאות מקורו בתלמידי חוץ-לארץ, בוגרי בתי ספר מקצועיים ומבוגרים שביקשו השכלה גבוהה.

43 יונה וספורטא, 'החינוך הקדם-מקצועי'.

התיכוני המקצועי – המסלול שאליו הופנו רוב המזרחים⁴³ – חזתה הוועדה שמספרם יעלה לכדי 3,000 בשנת 1975. עוד חזתה הוועדה שעד שנת 1975 יעלה מספרם של מסיימי 12 שנות לימוד בבתי הספר המקצועיים ללא תעודת בגרות מ־4,000 ל־12,000.

בכל הנוגע ליחסי הגומלין בין החינוך העל־תיכוני לחינוך האקדמי – בכך ראתה הוועדה בעיה חברתית ואקדמית חמורה, שכן לטענתה הייתה ההשכלה העל־תיכונית 'מנותקת' מההשכלה האקדמית. הדבר נבע מכך שאוכלוסיית החינוך העל־תיכוני הורכבה בעיקר מתלמידים חסרי תעודות בגרות שההשכלה הגבוהה חסומה בפניהם. לכך נוספה העובדה שבעל תעודת בגרות שרכש השכלה על־תיכונית ורצה להמשיך באוניברסיטה נאלץ להתחיל את לימודיו מבראשית, כלומר מהשנה הראשונה ללא שום הכרה בלימודיו הקודמים. עובדה זו החלישה את כוח המשיכה של המוסדות העל־תיכוניים, הביאה לידי ירידה ברמת התלמידים ויצרה חוסר איזון בלחצים להשגת השכלה אוניברסיטאית לעומת השכלה על־תיכונית. ועדת ליפסון קבעה כי 'אנו רואים מצב זה כבלתי רצוי, וממליצים על קביעת הסדרים למתן נקודות זכות או הכרה אקדמית חלקית בסוגים מסוימים של השכלה על תיכונית, לגבי תלמידים בעלי תעודת בגרות או נתונים אקוויוולנטיים שהשיגיהם עולים במידה מוגדרת מעל לממוצע'.⁴⁴ כדי להסדיר את השינוי המליצו חברי הוועדה על שינויים בתכניות ובשיטות ההוראה ובדיקה פרטנית של רמת הלימודים בכל מוסד בנפרד. את הבדיקה צריכה הייתה, לפי הוועדה, לבצע המועצה להשכלה גבוהה, ובכך להדק את הפיקוח האקדמי אוניברסיטאי על החינוך העל־תיכוני.

אחת הטענות המעניינות של הוועדה הייתה כי החינוך העל־תיכוני נידון למעשה לרמה נמוכה קבועה משום שאינו יכול להתמודד עם התנהלות האוניברסיטאות. נמצא כי אוכלוסיית התלמידים שקיבלו השכלה תיכונית עיונית והשיגו תעודת בגרות מוצאת את דרכה לאוניברסיטאות בשיעור של כ־80 אחוזים משום שהאוניברסיטאות פיתחו מדיניות של קליטה לא סלקטיבית כמעט של קבוצה זו, האשכנזית כמעט בשלמותה. הוועדה קבעה כי האוניברסיטאות קיבלו גם תלמידים שממוצע ציוניהם בתעודת הבגרות היה 6 ואפילו 5.8. עובדה זו הייתה מנוגדת לרושם המוטעה שנוצר בציבור, שכן בשנות השישים נשמעו בעיתונות ביקורות ולפיהן המוני תלמידים שסיימו תיכון וראויים להשכלה גבוהה אינם מתקבלים לאוניברסיטאות מחוסר מקום. רושם זה נוצר בשל תחומי הלימוד שבהם עלה הביקוש על ההיצע כגון רפואה, מדעי הטבע ואחדים מלימודי ההנדסה, כשבאחדים מתחומי לימוד אלה חפף האינטרס של המבקשים ללמוד את האינטרס של המדינה, שכן בשוק ניכר מחסור בכוח אדם אקדמי. בהקשר זה טענה הוועדה כי 'הקליטה הרחבה של בעלי תעודת בגרות למוסדות ההשכלה הגבוהה משאירה עתודה מוגבלת של בעלי תעודות בגרות עבור מוסדות ההשכלה העל־תיכונית', ולכן המליצה על שינוי שיאפשר למכללות האזוריות מצב בסיסי שבו 'וכלו אלה להתחרות על אותם תלמידים על ידי רמת השכלה ומתן תעודות אקוויוולנטיות'.⁴⁵

44 הדוח הסופי של ועדת ליפסון, נספח 2, עמ' 3.

45 שם, עמ' 4.

הוועדה התייחסה לאוכלוסיית התלמידים שמסיבות שונות לא סיימו את בית הספר התיכון עם תעודת בגרות ולמרות זאת מעוניינים לרכוש השכלה על-תיכונית ואף אקדמית: 'המשותף להם הוא רצונם להמשיך ללימודים מחד, והאינטרס החיוני של המדינה לעודד רצון זה ולמצוא דרכים מתאימות לסיפוקו, מאידך'.⁴⁶ דוגמה לקבוצה כזאת הייתה למשל צעירי הקיבוצים שהוזכרו למעלה, שרצו לקבל השכלה על-תיכונית וגבוהה, אבל נאלצו להתמודד עם הלחץ הנגדי של הקיבוץ לשמור על שלמותה של מסגרתו האידיאולוגית. המכללות האזוריות יכלו במידה רבה לפתור בעיה זו, אבל לשם כך היה צורך למצוא דרכים להבטיח הן רמה נאותה שלהן והן אקרדיטציה, קרי הכרה אקדמית בלימודים בהן. בשלב זה המליצה אפוא הוועדה להקים רשת ארצית של מכללות אזוריות שתתמקד במתן השכלה מלאה לקראת תואר בוגר. חברי הוועדה קבעו כי 'המכללה האזורית' היא שאמורה לספק השכלה לבני האזור בפריפריה, ובכך להיות גורם מייצב ומקדם מבחינה חברתית, חינוכית ותרבותית לאוכלוסיית האזור כולה. הקמת רשת המכללות תספק לחלק מהתלמידים – שכרגע הולכים לאוניברסיטאות המחקר – פתרון לבעיית ההשכלה שלהם ולחינוך המקצועי, שיותאם ליכולתם ולצורכי כוח האדם של המשק. זאת ועוד, תכניות הלימודים במכללות האזוריות יותאמו לצרכים המיוחדים של האזור ויכללו בהן תכניות להשכלת מבוגרים, בכלל זה לימודי השלמה של השכלה תיכונית לזקוקים לה; ותכניות לקראת השכלה אקדמית שלמה לתואר בוגר.

ואולם הוועדה גם הצביעה על שתי בעיות חמורות ביישומה של תכנית זו: האחת – 'אין היא מאמינה שהקמת מכללות אזוריות יציבות בעלות רמה השכלתית מתאימה, היא משימה שהקיבוצים או המועצות האזוריות יכולים לשאת בכוח עצמם'.⁴⁷ והאחרת – המכללות האזוריות אינן יכולות לבנות סגל אקדמי ראוי, ובמשך זמן הן יישענו על מרצים אורחים מהאוניברסיטאות או יתבססו על חסות רשמית ופיקוח אקדמי של האוניברסיטאות. הומלץ אפוא כי הפתרון לשתי הסוגיות יהיה הקמה של מכללות אזוריות והכשרת סגל אקדמי בחסות ממלכתית, כלומר במימון ובאחריות של המדינה. לכן נקבע שיש להקים 'רשת ממלכתית של מכללות אזוריות, שבראשה יעמוד סנאט ארצי שיתמנה על-ידי המועצה להשכלה גבוהה'.⁴⁸ כדי להבטיח את רמת ההשכלה הגבוהה במכללות האזוריות, הושם אפוא דגש על טיפוח סגל מרצים, והומלץ להקים 'מרכז לפיתוח הוראה על-תיכונית ואקדמית', כמו המרכז להוראת המדעים על שם עמוס דה-שליט, שהחל לפעול במכון וייצמן ובאוניברסיטה העברית שנים ספורות קודם לכן.⁴⁹ המרכז יפתח תכנית לימודים

46 שם.

47 שם, עמ' 5.

48 שם.

49 עמוס דה-שליט הקים בשנת 1968 את המחלקה להוראת המדעים במכון וייצמן ועמד בראשה, ובד בבד הקימה פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מייבר את המרכז הישראלי להוראת המדעים (מל"מ) באוניברסיטה העברית הקרוי כיום על שמו של דה-שליט. המטרה הייתה להכין לתלמידי מערכת החינוך בישראל חומרי למידה במדעים, עדכניים בתוכניהם ובגישתם החינוכית. המייסדים הבינו

ואמצעי למידה לשירות המכללות, ובכלל זה שימוש באמצעי תקשורת המוניים – דואר, רדיו וטלוויזיה.

חברי הוועדה גם קבעו כי בשל גודלו המצומצם של המגזר הקיבוצי, לא יוכלו סטודנטים ממגזר זה להיות המקור הבלעדי לתלמידי המכללות, הנושאות את עצמן מבחינה אקדמית, והקבוצה החשובה שאותה ביקשה הוועדה לכלול בחינוך העל-תיכוני והאקדמי הייתה 'עדות המזרח, עיירות הפיתוח והערים המרוחקות ממרכזי האוכלוסייה המכילים את עיקרה של אוכלוסיית הנוער שההשכלה העל-תיכונית והאקדמית חסומה בפניה מטעמים כלכליים, חברתיים וגיאוגרפיים'.⁵⁰ זאת ועוד, הייעוד האקדמי של המכללות, לפי הוועדה, אמור להיות התארים האקדמיים שהן יהיו רשאיות להעניק לסטודנטים שלהן. במסקנות הוועדה נאמר בין השאר: 'הוועדה ממליצה על פיתוח מדורג של מכללות כדרך עיקרית להרחבה והעמקה של הלמידה העל-תיכונית. המכללות צריכות להיות רב-תחומיות ורב-מסלוליות ולקיים לימודים אקדמיים לתואר ראשון, לימודים מקצועיים, השכלת מבוגרים, השלמת לימודים תיכוניים למבוגרים והכנה ללימודים על-תיכוניים'.⁵¹

כדי להגדיר כראוי את המגמות, את היעדים ואת התארים של מכללות אלה, המליצה הוועדה שהמועצה להשכלה גבוהה תקים מרכז ארצי למכללות, שיהיה מעין סנאט אקדמי. הוועדה המליצה על חלוקת המשאבים בין המכללות, קביעת סדרי עדיפות, ייזום, עידוד ותיאום פעולות בפיתוח תכניות ואמצעי לימוד, וכן שימוש בטכנולוגיות חדישות ובאמצעי תקשורת המונית לשירות המכללות. עוד המליצה הוועדה כי את היושב ראש של מרכז המכללות ואת חבריו תמנה המועצה להשכלה גבוהה בהמלצת שר החינוך, וכי הוועדה תמנה 20-25 איש. המלצות דוח ליפסון מדוח הביניים מ-29 בדצמבר 1970 קראו אפוא לסיום מהיר של מונופול האוניברסיטאות על ההכשרה לתואר ראשון, בחסות ממלכתית מלאה ובתקצוב המדינה.

תוך כדי פעולתה של הוועדה שמע יגאל אלון מראש ממשלת בריטניה הארוולד וילסון⁵² ומשרת האמנויות (Minister for the Arts) בממשלתו ג'ני ליי⁵³ על הקמתה של אוניברסיטה

שפיתוח חומרי למידה באיכות גבוהה מחייב מעורבות והובלה של מומחים מהאקדמיה, וכי אין להשאיר את המלאכה ליזמה פרטית. התברר שאין להפריד בין המחקר בתחום הוראת המדעים והמתמטיקה ובין הפיתוח של חומרי הלמידה, אלא שהפיתוח חייב להיות מבוסס על המחקר.

50 הדוח הסופי של ועדת ליפסון, נספח 2, עמ' 4.

51 שליו, 'המכללות האזוריות'.

52 הארוולד וילסון (1916-1995) היה ראש ממשלת בריטניה מטעם מפלגת הלייבור בשנים 1970-1964 ולאחר מכן בשנים 1974-1976. ממשלתו היא שהקימה את האוניברסיטה הפתוחה הבריטית, ולימים הוא ראה בה את אחד מהישגיו הגדולים כראש הממשלה. על תקופת כהונתו הראשונה כראש ממשלה ראו את זיכרונותיו האישיים: Harold Wilson, *A Personal Record: The Labour Government, 1964-1970*, Little Brown and Company, London 1971.

53 ג'ני ליי (1904-1988) הייתה חברת פרלמנט בריטית מטעם מפלגת הלייבור בסקוטלנד בשנים 1929-1931 ולאחר מכן בשנים 1945-1970. הייתה שרת האמנויות בממשלתו של הארוולד וילסון בשנים 1964-1970 ודמות חשובה בהקמתה של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית. על דמותה של

פתוחה בבריטניה,⁵⁴ והטיל על ועדת ליפסון לבדוק גם את הרעיון הזה.⁵⁵ באותה תקופה הגיע לארץ מאנגליה פרופ' מקסים ברוקהיימר, לימים ראש המחלקה להוראת המדעים במכון וייצמן, שסיפר לחברי הוועדה על ניסיונו במסגרת ההקמה של אוניברסיטה הפתוחה.⁵⁶ ליפסון יצא אפוא לאנגליה, למילטון קיינס, המרכז שבו פעלה האוניברסיטה, כדי לבדוק את טיבו של המוסד האקדמי החדש.

האוניברסיטה הפתוחה באנגליה

כבר בשנת 1963, בהיותו באופוזיציה, הציע מנהיג מפלגת הלייבור, הארולד וילסון, להקים 'אוניברסיטת גלי-אתר' (University on Air) שכונתה גם 'אוניברסיטה באוויר', 'אוניברסיטה לכל אדם' וגם 'אוניברסיטה פתוחה'. באותם ימים קלטו האוניברסיטאות הבריטיות כחמישה אחוזים בלבד ממסיימי בתי הספר התיכון ושלטו על המפתח לקידום מעמדי ותעסוקתי ולהשפעה על החברה ועל המערכת הפוליטית. מפלגת הלייבור שאפה להוציא מידיהן של האוניברסיטאות את המונופול על ההשכלה האקדמית, וכשעלתה לשלטון ב-1964 פעלה המפלגה – בהובלתה של ג'ני לי – להקמתה של אוניברסיטה פתוחה. האוניברסיטה החדשנית התבססה על הרעיון של 'אוניברסיטה באוויר' ונועדה לפעול כאוניברסיטה בהתכתבות לכל מי שנשללה ממנו ההזדמנות ללימודים אקדמיים. בתחילה נתקלה ג'ני לי בספקנות ואף בהתנגדות למהלך הן במפלגתה והן מחוץ לה,

ג'ני לי ראו אוטוביוגרפיה וביורפיה: Jennie Lee, *My Life with Nye*, Penguin, London 1981; Patricia Hollis, *Jennie Lee: A Life*, Oxford University Press, Oxford 1997.

54 ב-23 באפריל 1969 ניתן הצ'רטר המלכותי לפתיחת האוניברסיטה הפתוחה הבריטית, ובאותו החודש כונס הסנאט לראשונה. על ייסודה של האוניברסיטה הפתוחה באנגליה ועל המאבקים הפוליטיים בעניין הקמתה ראו: Pete Dorey, "Well, Harold Insists on Having It!": The Political Struggle to Establish The Open University, 1965-67', *Contemporary British History*, 29, 2 (2015), pp. 241-272.

55 'יגאל אלון היה זה אשר הוסיף לכתב המינוי המקורי של "ועדת ליפסון", שהצטמצם בשלב הראשון ל"חניוך על-תיכון לא-אוניברסיטאי", סעיף חדש – בדיקת אפשרות של "תכנית ניסויית להקמת אוניברסיטה פתוחה בישראל". מכתב מאת שמואל בנדור, המועצה להשכלה גבוהה – הוועדה לתכנון ולתקצוב, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 9.9.1980, מסמכי ההקמה של האוניברסיטה הפתוחה, תיק אבני דרך. שמואל בנדור היה מנהל יחסי החוץ ומזכיר המועצה להשכלה גבוהה ולאחר מכן המנהל הכללי של האקדמיה הישראלית למדעים. ליפסון סיפר כי התכנית להקים אוניברסיטה פתוחה בישראל החלה לקרום עור וגידים במחצית השנייה של 1970 כש'השר אלון זימן אותי אליו ואמר לי: "התמנית ליושב-ראש ועדה לבדיקת מצב החינוך העל-תיכוני בישראל". כמי שהיה איש פלמ"ח, מילאתי בנאמנות את הפקודה של מי שהיה מפקד הפלמ"ח. פלג, אם אין התלמיד יכול להגיע לאוניברסיטה'.

56 מקסים ברוקהיימר היה לימים ראש מנהל הלימודים הראשון באוניברסיטה הפתוחה.

ואולם תמיכתו האיטנה של ראש הממשלה וילסון והעלויות הצפויות הנמוכות של הפרויקט הכריעו את הכף. וילסון תמך מאוד ברעיון, שכן ראה באוניברסיטה הפתוחה סמן מרכזי במחויבותה של מפלגת הלייבור למודרניזציה בחברה הבריטית. הוא האמין שהאוניברסיטה הפתוחה תסייע בבניית משק תחרותי יותר מתוך קידום הזדמנות שווה וניעות חברתית. הניצול המתוכנן של הטלוויזיה והרדיו לשידור הקורסים היה אמור לרתום את האוניברסיטה החדשה למהפכה הטכנולוגית של הטלוויזיה, שגם בה ראה וילסון בעלת ברית עיקרית לתכניות המודרניזציה שלו. ב־23 באפריל 1969 אישרה המלכה את האמנה המלכותית (Royal Charter) של האוניברסיטה הפתוחה, ומאז תאריך זה נחגג כיום ייסודה הרשמי (Charter Day) של האוניברסיטה הפתוחה.⁵⁷ בפועל היו העלויות גבוהות מהצפוי, ובממשלתו השמרנית של אדוארד הית (Heath), שכיהנה מיוני 1970 ועד מארס 1974, עלו קולות רמים שקראו לסגירתה.⁵⁸ הייתה זו דווקא מרגרט תאצ'ר, שרת החינוך החדשה, שהתעקשה על המשך פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה גם במחיר קיצוץ בתחומים אחרים בתקציב המשרד שניהלה. לטענת תאצ'ר היה בכך משום מימוש מחויבותם של השמרנים להרחבת ההזדמנויות לשיפור עצמי ולניידות חברתית: 'זו הייתה דרך זולה לאפשר גישה רחבה יותר להשכלה גבוהה, ובה בעת לתת לבני אדם "הזדמנות שנייה בחיים"'.⁵⁹ בסופו של דבר הייתה המסקנה כי המחיר הפוליטי של מהלך זה יהיה מסוכן מדי, והוא נגנז. הרישום לאוניברסיטה הפתוחה החל בשנת 1970, והסטודנטים הראשונים החלו את לימודיהם בשנת 1971.

האוניברסיטה הפתוחה, כך הוסבר לפרופ' ליפסון בביקורו שם ב־1970, התבססה על תפיסה אקדמית-חברתית: ראשית, האוניברסיטה תפתח את שעריה לפני סטודנטים שאין להם תעודת בגרות, אבל עליהם להיות בעלי רקע שמתאים ללימודים אוניברסיטאיים, אפילו אם זה הושג באורח אוטודידקטי. שנית, האוניברסיטה הפתוחה אמורה להגיע לתלמידים

57 ראו אתר האוניברסיטה הפתוחה הבריטית: *The Open University, 50 Years*. <http://www.open.ac.uk/library/digital-archive/exhibition/53/theme/2/page/1> (Retrieved 30.3.2019)

58 בעבר תיאר שר האוצר בממשלת אדוארד הית, איאן מקלאוד (MacLeod), את הרעיון של האוניברסיטה הפתוחה כ'שטויות אידיוטיות' (blithering nonsense), אבל הוא הלך לעולמו זמן קצר לאחר שמונה לתפקידו, ביולי 1970. ויליאם ואן שטראובנזי (van Straubenzee), באותה עת שר זוטרי לנושא השכלה גבוהה, אמר: 'לו יכולתי, הייתי משספ את הגרון שלה [של האוניברסיטה הפתוחה]' (I would have slit its throat if I could). מתוך אתר ההיסטוריה של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית: <http://www.open.ac.uk/library/digital-archive>

59 Margaret Thatcher, *The Path to Power*, Harper Collins Publishers, London 1995, p. 179; בראשית כהונתה לגלגה תאצ'ר על 'הרמה האקדמית הירודה באוניברסיטה הפתוחה': 'Margaret Thatcher visited Walton Hall, saying she thought this was the university where you got a degree by ticking boxes – because some coursework involved multiple choice' (Richard Bourne, 'Anastasios Christodoulou: Brilliant administrator and founding father of the Open University', *The Guardian*, 28.5.2002)

מכל המקומות בבריטניה, גם כאלה הגרים במקומות נידחים, בבחינת 'אם אין התלמיד יכול לבוא לאוניברסיטה – תבוא זו אליו ב[...] אלחוט ושאר האמצעים האלקטרוניים'.⁶⁰ שלישית, האוניברסיטה הפתוחה תאמץ שיטות הכשרה אקדמיות חדשניות, כלומר נוסף על טקסט הלימוד בהתכתבות, המקובל בבתי ספר שכבר פעלו בתחומים שונים זה מכבר, ישולבו תכניות רדיו וטלוויזיה.

מראשיתו הדגיש המודל הבריטי כי תכליתה של האוניברסיטה הפתוחה לשנות מהותית את הריבוד החברתי, כלומר לשלב השכלה גבוהה בקרב מה שמכונה מעמד הפועלים. הרעיון היה לאפשר לפועלים באולמות הייצור ולפקידים הזוטרים להמשיך לעבוד גם בתקופת לימודיהם, וכך עלה הרעיון החדשני של 'אוניברסיטה באוויר' – שבמרכזו השימוש הכמעט בלעדי בטלוויזיה, כך שכל מי שיחפוץ יוכל לשבת בביתו בערב או בשעת בוקר וללמוד בזמנו הפנוי. בסופו של דבר הרעיון של הטלוויזיה כמוקד הבלעדי של הלימודים האקדמיים נזנח – הן משום שהיא נתפסה כאמצעי בידורי ולא כזה שמכוון לצרכים חינוכיים, והן משום שהיא לא אפשרה לשלוט בקצב הלימודים של הסטודנטים. התברר שתהליך של למידה דורש יותר מצפייה בטלוויזיה או מהקשבה סבילה לה.⁶¹

למרות ביקורת ציבורית חריפה מחוגי הימין לא הרפו הסוציאלי-דמוקרטים הבריטים מהרעיון, ומינו ועדות וביקשו עצת מומחים כדי לפתור את סוגיית נגישות הפועלים ואוכלוסיית הפריפריה לאוניברסיטה.⁶² ההשקפה החדשה שעלתה התמקדה בלימוד ביתי שמבוסס על טכניקות פסיכולוגיות בשילוב טכנולוגיות חינוכיות. השיטה התבססה בעיקרה על חומרי לימוד כתובים ונשענה על אמרתו של הפילוסוף וההיסטוריון הסקוטי תומס קרלייל (Carlyle) כי האוניברסיטה הטובה ביותר היא אוסף מכובד וראוי של ספרים. ואולם הספרים שהקורסים באוניברסיטאות המחקר הרגילות התבססו עליהם לא התאימו לאוניברסיטה הפתוחה, והמומחים קבעו שרצוי שתפתח בה תכנית לימודים מיוחדת, והקורס ייבנה סביב ספר לימוד מקיף המחולק ליחידות לימוד שנלמדות בהדרגה בכל שבוע.

60 פלג, 'אם אין התלמיד יכול להגיע לאוניברסיטה'.

61 מתוך ריאיון עם פרופ' ליפסון בכתב העת *Rehovot* בהוצאת מכון ויצמן: 'An Open University for Israel?', Interview with Prof. Lifson', *Rehovot* (Winter 1972/73) (להלן: ריאיון עם פרופ' ליפסון, 1972).

62 את רעיון האוניברסיטה הפתוחה הציגה ג'ני לי לפני הקבינט הבריטי ב-6.2.1966, וספר לבן (מדריך רשמי שעוסק בבעיות ופתרונן ובדרך כלל מוצג כמסמך שמציג את מדיניות הממשלה ומובא לאישור הפרלמנט) פורסם בנושא. כמו כן, במנשר לקראת הבחירות במאסר אותה שנה התחייבה מפלגת הלייבור להקים 'אוניברסיטה פתוחה'. התגובה הייתה עוינת. ב-4.3.1966 קבע ה-*Times Educational Supplement* כי התכנית – 'as vague as it is unsubstantial, just the sort of – cosy scheme that shows the Socialists at their most endearing but impractical worst'. גם בעיתון השמאל *The New Statesman* קבע מאגנוס טרנסטייל (Turnstile) כי: 'The press was lukewarm, educators were doubtful about ends, broadcasters were dubious about means and the public was apparently unstimulated'.

כל יחידת לימוד דרשה השתתפות פעילה רבה של הסטודנט, ולא רק קריאה. היחידה נכתבה כך שהסטודנט הממוצע – גם ללא רקע נרחב, אבל בעל מוטיבציה מתאימה – יוכל להצליח בקורס. בעמודים הראשונים של כל חוברת לימוד היה תרשים שהסביר בדיוק מה נלמד באותו השבוע וכיצד החומר הנלמד קשור לשבועות שעברו וללימוד בעתיד. החוברת כללה רשימת מונחים מפורטת וגם רשימה שהבהירה את היעדים החשובים ביחידת הלימוד. הלמידה הייתה אמורה לחזק ולתגבר את הסטודנט בכל שלב ושלב, ובכל עמוד הודגשו טענות או שאלות חשובות. השאלות חשובות. השאלות ביחידת הלימוד היו לעתים פרובוקטיביות או מעוררות מחשבה, ולאחריהן נערך דיון, והיחידה כולה כוונה ליצור דיאלוג רצוף בין הסטודנט לחומרי הלימוד שכללו ספר לימוד, חוברת לימוד ואף ערכות לביצוע ניסויים מדעיים. לספר התלוו שאלונים, ובעזרתם יכול הסטודנט להעריך את עומק ידיעותיו לאחר שסיים את הלימוד ביחידה. הסטודנט היה אמור להשקיע כ־10-15 שעות לחמישים עמודי לימוד, אבל בראשית לימודיו הוא נדרש לא פעם להשקיע זמן רב עד שיתרגל לשיטת הלימוד המיוחדת.

את היחידות ליוו גם תכניות טלוויזיה, שכתיאורו של ליפסון: 'הטלוויזיה משמשת כאן כמטרה לעידוד סטודנטים כפריים ללמוד, אפילו כשהם חוזרים עייפים מיום עבודה. ראיתי את תכניות הטלוויזיה הללו ויש להן את הקסם הטלוויזיוני המיוחד המרתק בדרך כלל צופים אל המסך הקטן. במובן מסוים זה הופך ללימוד של כל המשפחה'.⁶³ זאת ועוד, האוניברסיטה גם השקיעה בצידוד מתאים למדעי הטבע, 'ולכל תלמיד נשלח ארגו ציוד השווה כ־1,000 לירות והכולל מיקרוסקופ, חומרים כימיים לאנליזות וכדומה. בלימודי המתמטיקה יכול הסטודנט להשתמש במחשבים, אך לצורך זה הוא חייב להגיע למרכז לימודים. יש כ־250 מרכזי לימוד שיש בהם מחשבים, ציוד אלקטרוני וכמובן – סגל מורים מתאים'.⁶⁴

המטרה הייתה שהסטודנטים יוכלו להתמודד עם הקורסים הללו גם ללא לימוד מוקדם בבית ספר תיכון. לכל יחידת לימוד היו לפחות שני נספחים: הראשון לסטודנטים מתחילים או חלשים שזקוקים לסיוע מוגבר; והשני לסטודנטים שביקשו להרחיב את ידיעותיהם מעבר לחומר הנלמד הבסיסי. עם זה הובהר שהתגבור וההרחבה שבנספחים לא ייכללו בחומר הבחינה. כדי למתן את בדידותו של הסטודנט, נקבע כי לכל אחד יהיה מעין חונך אישי (Tutor), והם ייפגשו מדי פעם באחד ממרכזי הלימוד הקרובים למקום מגוריו. כך יזכה הסטודנט למשוב על התקדמותו בקורס ויוכל לדון בתיקונים במטלות שהגיש לחונך האישי. בכל מרכז היו כמה חונכים אישיים למפגשים עם הסטודנטים, ובאוניברסיטה הפתוחה בבריטניה נפתחו קרוב ל־300 מרכזי לימוד.⁶⁵

מסגרת הלימודים נתנה אפוא למפתחיה הזדמנות לבקר מחדש את התוכן ואת אמצעי הלימוד האקדמיים המסורתיים. בין היתר, בשל הרצון להגיע אל סטודנטים מסוג חדש,

63 פלג, 'אם אין התלמיד יכול להגיע לאוניברסיטה'.

64 שם.

65 ריאיון עם פרופ' ליפסון, 1972.

כאלה שלא סיימו מסגרות לימוד מתאימות, הוחלט לתת קורסי יסוד שמשלבים בין חומר הלימוד ובין השלכות פילוסופיות וחברתיות של המחקר המדעי. קורסי היסוד הורכבו מ־36 יחידות בנות 10 שעות לימוד, ונקבע כי קורס יהיה שווה ערך לחצי שנת לימודים. כדי לזכות בתואר בוגר היה על הסטודנט לקחת שישה קורסים כאלה, בכל צירוף שהוא. מלכתחילה נקבע כי האוניברסיטה הפתוחה תעניק תוארי בוגר ומוסמך (מוכרים כדת וכדין על ידי המועצה להשכלה גבוהה באנגליה) ותשאף להגיע לידי הענקת תוארי דוקטורט.⁶⁶ מצוידים בידע העדכני שהביא ליפסון מאנגליה על האוניברסיטה הפתוחה והמידע שהתקבל מפרופ' ברוקהיימר שהופיע לפני הוועדה, דנו חבריה גם באפשרות החדשה.

ועדת ליפסון – הפתרון השני: הקמת אוניברסיטה פתוחה

שלושה חודשים לאחר הגשת המלצות הביניים, ב־31 במארס 1971, נשלח לשר החינוך מכתב מטעם ועדת ליפסון שכותרתו 'תכנית ניסויית להקמת אוניברסיטה פתוחה'. בשלב זה הוצע להקים אוניברסיטה פתוחה 'כדוגמת האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה', שתאפשר לתת השכלה גבוהה ברמת תואר ראשון לתלמידים בכל רחבי הארץ. העקרונות שנתפסו כיסודות האוניברסיטה הפתוחה האנגלית היו:

- לימודים בהתכתבות באמצעות הדואר. הסטודנט קיבל חומרי לימוד שבועיים, בכללם ספרי לימוד, גיליונות הדרכה, שאלונים ומבחנים, ואת העבודות הדריכו ובדקו מנחים בהתכתבות (correspondence tutors).
- שידורי רדיו וטלוויזיה שבועיים משולבים עם חומרי הלימוד הכתובים להשלמה לימודית כוללת.
- הקמת רשת של מרכזי לימוד הפזורים ברחבי הארץ כך שכל סטודנט יהיה קשור למרכז לימוד באזור מגוריו. במרכזי הלימוד ייערכו מפגשים קבוצתיים עם מנחים (class tutors), שתפקידם לעזור לסטודנט הן בהדרכה אישית והן בהרצאות לקבוצה.
- לתלמידי מדעי הטבע תספק האוניברסיטה מעבדה אישית שתהיה חלק בלתי נפרד מתהליך הלמידה. כמו כן, יכללו לימודי המתמטיקה שימוש במחשבים שקשורים למרכזי הלימוד דרך רשת טלפונים ארצית.
- האוניברסיטה הפתוחה תקיים מפגשים מחוזיים שבהם יתכנסו תלמידי כל קורס בקבוצות גדולות לשבוע ימים בקמפוס של אחת האוניברסיטאות במחוז, ושם יקבלו הרצאות מרוכזות אגב שימוש במעבדות, בספריות וביתר שירותי האוניברסיטה.

66 על התגבשות התפיסה החדשנית של למידה אקדמית מרחוק בשנות השישים והשבעים ראו: Desmond J. Keegan, 'On Defining Distance Education', *Distance Education*, 1 (1980), pp. 13-36; Greville Rumble and Keith Harry, *The Distance Teaching Universities*, Croom Helm, London 1982.

- בישראל, ציינה הוועדה, לאוניברסיטה הפתוחה כמה מטרות:
- לספק את הדרישה להשכלה גבוהה הקיימת בשכבות שדרכן אל האוניברסיטאות הרגילות נתקלה במכשולים חברתיים, כלכליים וגיאוגרפיים.
 - למלא צרכים מיוחדים של החברה והמשק בישראל, בייחוד של העוסקים או המתכוונים לעסוק בהוראת מתמטיקה ומדעי הטבע, שבהם יש מחסור במורים בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה של החינוך התיכוני, בעיקר בכרפריה. מאוחר יותר יינתנו גם קורסים במדעי החברה ובחינוך שיסייעו להכשרת המורים.
 - לסייע למכללות האזוריות והקהילתיות הקיימות והעתידות לקום לשלב הוראה אקדמית ברמה גבוהה – עד תואר ראשון – בתכניותיהן. עם זה הוועדה לא ציינה כיצד סיוע זה יבוצע הלכה למעשה.

בשלב הראשון, החליטה הוועדה, יוצעו בעיקר מקצועות שיכוונו להוראת מתמטיקה ומדעי הטבע – פיזיקה, כימיה וביולוגיה – עד רמה של תואר ראשון. לקביעה זו הייתה משמעות כלכלית גדולה, שכן בכך נדרשה השקעה כספית עצומה בערכות מעבדה, שאת קנייתן אמורה הייתה לממן קרן רוטשילד, שהייתה מעורבת במיזם מראשיתו,⁶⁷ או לחלופין ממשלת ישראל, שהייתה גם היא מיזמות הרעיון. על פי הצעת הוועדה תכלול התכנית במקצועות אלה שני קורסי יסוד, שבעה קורסים ברמה ב', שמונה קורסים ברמה ג' וכן קורס יסוד במדעי החברה וקורס בבעיות החינוך. לימודים לקראת תואר ראשון יכללו שישה קורסים: שני קורסי יסוד, שני קורסים או יותר ברמה ב', והיתר קורסים ברמה ג'. הקורס במדעי החברה יועד לאפשר חופש בחירה של שניים מתוך שלושה קורסי היסוד במתמטיקה, במדעי הטבע ובחברה. הקורס בבעיות חינוך יועד לסטודנטים שעוסקים בהוראה או מתכוונים לעסוק בה.

בשלב השני, כך המליצה הוועדה, יש לחתור לקראת הרחבת ההוראה לתחומים נוספים שיהיה להם ביקוש בציבור הסטודנטים ושיש אינטרס ציבורי ומשקי לצרפם לתכנית האוניברסיטה הפתוחה. שני התחומים שנראו לחבריה ראויים הן משום עצמם והן משום הקשר הבין-תחומי שלהם עם מדעי הטבע והמתמטיקה, היו טכנולוגיה – בדגש על ענפי הטכנולוגיה שתורמתם לפיתוח כלכלת הארץ גדולה; ומדעי החברה – בשימת לב מיוחדת לכלכלה, למנהל ציבורי ולבעיות ישראליות ספציפיות.

הוועדה גם קבעה כי האוניברסיטה הפתוחה תהיה פתוחה בעיקרון לכל מי שמעוניין ללמוד בה, אבל הלימודים בה יותנו במבחן כניסה ובהשלמות במידת הצורך: לשם המיון תערוך האוניברסיטה לכלל המועמדים שאין להם תעודת בגרות מבחן כניסה, שיבדוק את יכולתם להתמודד עם קורסי היסוד בלי להיכשל. מי שלא יעמדו במבחן, יופנו לתכניות להשלמת השכלה תיכונית. לאלה הזקוקים לעזרה כדי להצליח בקורסי היסוד תינתן עזרה במכללות האזוריות או בשיטות תקשורת דומות לאלה של האוניברסיטה הפתוחה. בכל

67 בין שר החינוך יגאל אלון ובין גברת רוטשילד התקיימה חליפת מכתבים בנושא שותפות במיזם האוניברסיטה הפתוחה כבר מ־23.11.1970, ראו לעיל הערה 8.

הנוגע לרמת הלימודים קבעה הוועדה כי למרות ייעודה של האוניברסיטה להתאים גם לתלמידים שהכשרתם מלכתחילה אינה שווה לזו הנדרשת באוניברסיטאות הרגילות, לא ייפלו הדרישות לקראת התואר הראשון ובכמה מובנים אף יעלו על הרמה המקובלת באוניברסיטאות. קורסי היסוד ייבנו בהתחשבות במגבלות של ציבור התלמידים הפוטנציאלי וכדי להכשיר את התלמיד לעמוד בדרישות הגדלות והולכות עם העלייה לרמות ב' וג'. העובדה שכל תוכני הלימוד ודרכי הקנייתם גלויים לעין וניתנים לבדיקה קפדנית, היא הערובה, לפי הוועדה, לאפשרות לבחון באיזו מידה תמולא ההתחייבות לרמה אקדמית גבוהה.

שניאור ליפסון ראה בכך מודל שמתאים לישראל וקבע:

המלצנו לפני שר החינוך לפתוח אוניברסיטה פתוחה בישראל בממדים קטנים יותר. בין הסיבות להמלצותינו: הגימנסיה שלנו במצב חמור – הרפורמה בחטיבת הביניים אמנם התחילה, אך אין די מורים להוציאה לפועל. האוניברסיטה הפתוחה תוכל לענות על הצורך בהכשרת מורים רבים בזמן קצר יחסית. כן יוכלו לקנות בה השכלה לאזרחים שלא הגיעו למסגרות הלימוד הפורמאליות. לדעתנו, יוכלו בשלב ראשון ללמוד כ-3,000 תלמידים באוניברסיטה הפתוחה שתפעל במסגרת של 20 מרכזי לימוד. בשלב ראשון ילמדו מתמטיקה, מדעי הטבע וסוציולוגיה. יש קושי לתרגם את חומר הלימודים האנגלי – למקצועות הומניסטיים שלנו, לכן לא נוכל לפי שעה להרחיב את הלימודים בתחום זה. באשר לתואר – כרגע מדובר על לימודים לקראת בי.איי. בלבד – בישראל.⁶⁸

הוועדה ויושב הראש שלה, ליפסון, קיימו קשר מתמיד עם שר החינוך והתרבות ואף נפגשו עמו. וב-31 במארכ 1971 הגישה הוועדה לשר את התכנית הניסויית להקמת האוניברסיטה הפתוחה בישראל. בשלב זה נשאלה השאלה מי יקים וינהל את המיזם האקדמי החדש: האם קרן רוטשילד היא זו שתישא לבדה באחריות הניהולית ובמימון, או לחלופין ניתן יהיה לגייס למתן חסות מוסד אקדמי ותיק שיקל על השתלבותה של האוניברסיטה הפתוחה בשדה האקדמי.

הרעיון להקים את האוניברסיטה הפתוחה בחסות מכוון וייצמן למדע (1971)

בשלב זה השקיע ליפסון מאמצים ניכרים כדי ששחקנים רבי-עצמה בשדה האקדמי ייקחו את פעילות האוניברסיטה הפתוחה לחסותם כדי לבטל או לצמצם את הביקורת על דרכי פעילותה הלא-שגרתיות בשדה האקדמי ואת הטענות על רמה אקדמית נמוכה. הוא טען כי הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה היא אחד האתגרים העיקריים של ההוראה האקדמית

68 פלג, 'אם אין התלמיד יכול להגיע לאוניברסיטה'.

בשנות השבעים בארץ, ולכן שבוע לאחר מסירת הדוח לשר החינוך והתרבות פנה לחבריו המדענים במכון וייצמן למדע ברחובות. במכתב ארוך שכתב ב־5 באפריל 1971 לסגן נשיא המכון, פרופ' מיכאל סלע, שטח לפניו את הרעיון: 'כאיש המכון [וייצמן למדע] הרוצה לראות את שם המכון ודמותו בציבור הישראלי והאקדמי קשורים במפעל חלוצי זה, אני מציע שהמכון יהיה בעל האכסניה של האוניברסיטה הפתוחה'.⁶⁹ לדעתו חסות של מדענים דומיננטיים דוגמת מיכאל סלע ויגאל תלמי, האחים אהרן קציר ואפרים קציר, חיים פקריס וגבירול גולדרינג יכולה לשפר את היחס החיובי לאוניברסיטה הפתוחה.

במכתב הציג ליפסון את רעיון הקמת האוניברסיטה הפתוחה כדוגמת האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה, שמטרתה לספק ארבעה צרכים חיוניים של החברה הישראלית: ראשית, ביצוע הרפורמה בחינוך שקע במשבר עמוק בגלל אי־יכולתם של הסמינרים לחינוך, האוניברסיטאות ומשרד החינוך לפתור את בעיית הכשרתם והסבתם של המורים בבתי הספר העממיים למקצועות מדעי הטבע והמתמטיקה בחטיבת הביניים, שאלה היו המקצועות שבהם הוכנסו השינויים המשמעותיים ביותר. מחסור כרוני במורים במקצועות אלה היה גם בבתי הספר התיכוניים, כשבעיית חסרונם של המורים או רמתם הנמוכה הלכה והחריפה ככל שגדל המרחק ממרכזי האוכלוסייה. האוניברסיטה הפתוחה, שעתידה הייתה לאפשר לימודים בפריפריה עצמה, אמורה הייתה לפתור את הבעיה הזאת. גם שאר חברי הוועדה – האחראים על הנושא במשרד החינוך – ושר החינוך ראו במשימה זו של האוניברסיטה הפתוחה עניין דחוף.

הסיבה השנייה להקמת האוניברסיטה הפתוחה, טען ליפסון, היו הקיבוצים, שבראשית שנות השבעים ניצבו כאמור בפני בעיה שלדעתו עלולה הייתה לכלות את אופיים התרבותי־חברתי.⁷⁰ בעקבות הדרשה הגוברת והולכת של בני הקיבוצים להשכלה אוניברסיטאית מכאן ודרישות הצבא מכאן יצאו עוד ועוד בני קיבוצים במיטב שנותיהם אל מחוץ לקיבוץ, ובעקבות התרחקות הדרגתית זו גדל גם מספר העוזבים. האוניברסיטה הפתוחה, טען ליפסון, תביא את ההשכלה הגבוהה אל תוך הקיבוץ, כך שתיעשה גורם מלכד ומגבש במקום גורם מפורר.

הסיבה השלישית הייתה הבריחה מן הכפר אל העיר, וכאן הגדיר ליפסון באופן חד־משמעי את תפיסתו החברתית, ומכאן את משימתו האקדמית־חברתית: 'לכל עיירות הפיתוח ויישובי הספר אין עתיד בחברה המודרנית אם לא ייווצרו מרכזי תרבות בפרובינציה הישראלית'. בהקשר זה עמדה כאמור ועדת ליפסון על חומרת הבעיה והמליצה על הקמת רשת ארצית של מכללות אזוריות ועל הקמת מרכז ארצי לפיתוח הוראה על־תיכונית

69 מכתב מפרופ' שניאור ליפסון לפרופ' מיכאל סלע, סגן נשיא מכון וייצמן למדע, 5.4.1971. תקליטור מסמכי הקמה – האוניברסיטה הפתוחה, תיק פרופ' שניאור ליפסון, 'תכנית ניסויית אפריל 1971'.

70 ליפסון נולד בתל אביב, למד בגימנסיה הרצליה והיה פעיל בתנועת השומר הצעיר. במסגרת זו היה ממקימי קיבוץ תל עמל בעמק יזרעאל ועד מלחמת העצמאות מורה במוסד החינוכי של קיבוץ משמר העמק.

ואקדמית – 'לאחר עיון נוסף הגיעה הוועדה למסקנה שהדרך הטובה להגשמת החלק האקדמי של ההמלצה הנ"ל היא בשילוב של מכללות אזוריות וקהילתיות עם האוניברסיטה הפתוחה'.⁷¹ במכתבו הרחיב ליפסון תפיסה זו וטען כי גם המרכז הארצי לפיתוח הוראה על-תיכונית ומכללתית שאינה אקדמית – שאמור היה לקום כגורם עצמאי – צריך שיהיה מתואם בשיטות עבודתו עם האוניברסיטה הפתוחה.

הסיבה הרביעית הייתה החידושים מרחיקי הלכת בטכנולוגיה של ההוראה האקדמית שצפויים עם הקמת האוניברסיטה, חידושים שיתפתחו וישתכללו בעקבות הניסיון של האוניברסיטה הפתוחה וישפיעו על דרכי ההוראה באוניברסיטאות הרגילות וישתלבו בהן. בעקבות נימוקים אלה קבע ליפסון כי החסות האקדמית של מכון וייצמן למיזם החדש תסייע 'למצוא צוות אקדמי מעולה, מתוך המכון ומחוצה לו, שיהווה את הגרעין של האוניברסיטה הפתוחה [...] אני מאמין שהמכון יכול להתגבר על הקשיים ולהצליח לא פחות, ואולי יותר, מכל מוסד אחר בארץ, ולכן טוב לה לאוניברסיטה הפתוחה להיות צמודה למכון וייצמן'. זאת ועוד, ליפסון האמין שהשילוב בין האוניברסיטה הפתוחה למכון ישרת את האינטרסים שלו מבחינת מעמדו בציבור, בממשלת ישראל, בעולם היהודי, בחוגי האקדמיה וגם בחוגי אוהדים בעלי אמצעים. 'לפיכך', סיכם, 'אני מציע שהמכון יפנה לשר החינוך ויביע את נכונותו לבחון מקרוב את האפשרות שהאוניברסיטה הפתוחה תוקם ותנוהל על-ידי המכון'.⁷²

שבוע ימים לאחר שליחת המכתב התקיים דיון מקיף בנושא האוניברסיטה הפתוחה בישיבת מועצת הדקאנים (council of deans) בנוכחות נשיא המכון, פרופ' אלברט סבין (Sabin).⁷³ ליפסון הציג לחבריו את החשיבות הדחופה של הפצת החינוך לפריפריה בטכניקות הלא-קונוונציונליות של האוניברסיטה הפתוחה, והוסיף כי שר החינוך, יגאל אלון, פנה אליו וביקש לדעת אם המכון יהיה מוכן לשאת על עצמו את משימת ההקמה של הפרויקט. שניים מחברי הוועדה, ליפסון ומיכאל פלדמן, סברו כי תהיה בכך תרומה לשני המוסדות – למכון ולאוניברסיטה הפתוחה – שכן בשל השינויים הצפויים בשנות השבעים בחיים האקדמיים, עלול המכון למצוא עצמו 'מבודד' ללא יכולת לאמץ רעיונות חדשים כמו אלה שאימץ כחלוף בנושא של חינוך למדעים. לכן 'אימוץ האוניברסיטה הפתוחה יספק מקום מוצק ויציב עבור המכון בין המוסדות להשכלה גבוהה בישראל'.⁷⁴ בעקבות שאלה

71 מכתב ליפסון לסלע (לעיל הערה 69).

72 שם.

73 אלברט סבין (1906-1993) היה רופא וחוקר יהודי-אמריקאי שהמציא חיסון יעיל ופשוט נגד שיתוק ילדים ובכך הכחיד מחלה זו בכל הארצות שהשתמשו בו. סבין כיהן כנשיא מכון וייצמן בשנים 1970-1972.

74 ישיבת מועצת הדקאנים במכון וייצמן למדע, מספר 7/71, 12.4.1971, תקליטור מסמכי הקמה – אוניברסיטה הפתוחה, תיק פרופ' שניאור ליפסון. בישיבה נכחו הפרופסורים: M. Sela in the Chair, A. Sabin, D. Elson, M. Feldman, C. Pekeris, I. Talmi, G. Ykutieli :הוזמנו לישיבה: I. Dostrovsky, G. Schmidt נעדרו מהפגישה: G. Goldring, A. Katzir, S. Lipson

של נשיא המכון הסביר ליפסון כי במושג 'לאמץ את האוניברסיטה הפתוחה' הכוונה להקים את המוסד החדש ולנהלו כמו באופן שבו פעלה מול המכון מדרשת פיינברג, שהכשירה סטודנטים לתואר שני ושלישי.⁷⁵

בנוגע להמלצותיה של ועדת ליפסון העוסקות בניהול האוניברסיטה הפתוחה, השיב מיכאל סלע כי עלו לדיון שתי אפשרויות: האחת – הקמת האוניברסיטה הפתוחה כמוסד עצמאי; והאחרת – שהאוניברסיטה הפתוחה תפעל לצדו של מוסד אקדמי ותיק. אם תחליט המועצה להשכלה גבוהה על האפשרות השנייה, השאלה הבאה תהיה מי יהיה המוסד הזה. סלע סבר כי האוניברסיטה הפתוחה עתידה להיות מוסד עצום ממדים מבחינת מספר הסטודנטים, ולכן ראשית יש ללמוד את משמעות המהלך. הוא הציע למנות ועדה אקדמית מטעם המכון שתנתח לעומק את הקמת האוניברסיטה הפתוחה, וטען כי בשלב זה של בדיקה ראשונית אל למכון לתת לשר החינוך אלון תשובה שלילית; מוטב להמתין ולראות אם תציג הוועדה נתונים חיוביים. מדבריו של סלע עולה בבירור כי תפיסתו דמתה לזו של ליפסון, משמע הוא סבר שהשילוב בין מכון וייצמן לאוניברסיטה הפתוחה יחזק את מעמדו של המכון בישראל, שכן בידי תהיה האחריות הכוללת על השירות האקדמי-חברתי החשוב שתיתן האוניברסיטה הפתוחה.

אהרן קציר⁷⁶ ראה באוניברסיטה הפתוחה רעיון חשוב מאוד, אבל לדעתו לא ניתנה תשומת לב ראויה לאופיו של המוסד החדש, שנועד לשרת מספר עצום של סטודנטים. חסר לדעתו פירוט של שיטות פעולה, טכניקות ומתקנים, הזמן שיוקדש לשימוש בטלוויזיה, אופן שילובם של צוותי ההוראה וחומרי המעבדה, ולצד זה חסר תיאור מדויק של המבנה הניהולי. לנוכח סוגיות אלה – שאינן פתורות בדוח ליפסון – סבר קציר, כמו סלע, שיש להקים ועדה מטעם המכון שתבחן אותן בפרוטרוט. מיכאל פלדמן, מחלוצי המחקר האימונולוגי, הציג שלוש שאלות יסוד בנוגע להשכלה הגבוהה בארץ: (א) האם צריך לאמץ מגמת ביזור (דה-צנטרליזציה) של החינוך הגבוה? (ב) אם כן, האם האוניברסיטה הפתוחה היא המכשיר הראוי לביצוע מגמה זו? (ג) ואם כן, האם מכון וייצמן הוא שצריך לקחת עליו את המשימה הזאת? לתפיסתו, הצורך בביזור החינוך הגבוה ברור לכול, והמחלוקות הן בשאלה אם האוניברסיטה הפתוחה היא המכשיר הראוי. הוא עצמו סבר שברעיון האוניברסיטה הפתוחה יש הבטחה למימוש ראוי של הדה-צנטרליזציה. בכל הנוגע לשאלה השלישית טען כי יש לקיים מחקר מפורט, ולכן חייב גם הוא הקמתה של ועדת בדיקה מטעם המכון.

75 מדרשת פיינברג פעלה כזרוע האקדמית של מכון וייצמן והתמקדה בהכשרת תלמידי המחקר לתפקידים באקדמיה, במחקר מדעי ורפואי, בתעשייה, בחינוך ובמערכות הממשל. עד היום הלימודים במדרשה הם לתארים מתקדמים (תואר שני ושלישי) בתחומים של פיזיקה, כימיה, מדעי החיים, מתמטיקה ומדעי המחשב וכן הוראת המדעים; וגם היום רוב המנחים והמרצים הם חברי הסגל המדעי של מכון וייצמן.

76 פרופ' אהרן קציר נרצח ב־30.5.1972 בטבח בנמל התעופה לוד, אז הרגו שלושה מחבלים יפנים בשליחות החזית העממית לשחרור פלסטין 24 בני אדם.

את ההשקפה השוללת קשר עם האוניברסיטה הפתוחה הוביל נשיא המכון, אלברט סבין. הוא שאל מדוע לא המליצה ועדת ליפסון בבירור על הקמתה של אוניברסיטה פתוחה בארץ כמו זו שבבריטניה, כלומר כמוסד עצמאי. על כך השיב ליפסון כי בבריטניה החלה האוניברסיטה הפתוחה לפעול במלוא המרץ (full blown) עם 25,000 סטודנטים שלמדו בארבע פקולטות, ולאלה נוספו מאות רבות של אנשי סגל אקדמי. בישראל תיבנה האוניברסיטה הפתוחה בהדרגה כדי לספק את הצרכים הספציפיים של החברה – שלדעתו היו בתחומי המתמטיקה והמדעים. לכן לא נדרש לאוניברסיטה הפתוחה סגל אקדמי גדול ומלא, מה גם שסגל כזה לא היה בנמצא. סבין טען כי לאוניברסיטה הפתוחה יש שתי דרישות יסוד מינימליות: האחת – הארגון הניהולי; והאחרת – פיתוח שיטות למידה ייחודיות. אף שלדעתו מטרותיה של האוניברסיטה הפתוחה חשובות ביותר לצורכי המדינה, הן מיועדות להתפתח במקום אחר (it belongs elsewhere). גם אם יהיו למכון וייצמן התנאים הכספיים, הכשירות האקדמית ודי אנשי סגל בהוראת המדעים לצורכי תואר ראשון המוני, לטעמו המכון יכול רק לשתף פעולה, אבל לא לקחת עליו אחריות מלאה להקמתו של המוסד החדש. סבין טען כי זו משימתה של המועצה להשכלה גבוהה, ורק אם היא תפנה ישירות למכון ותבקש ממנו לשתף פעולה, צריך יהיה לדון בנושא. בתנאים הנוכחיים קבע כי בתוקף תפקידו כ'אחראי הניהולי' (Executive Officer) של המכון הוא אינו מוכן למנות ועדת בדיקה מטעם מכון וייצמן.⁷⁷

יגאל תלמי בירך בחום על היזמה של ליפסון, אבל גם סבר כי המועצה להשכלה גבוהה היא שצריכה למנות את ועדת הבדיקה. תלמי לא התלהב מהמיזם של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית וחשב כי ניתן לשפרו, אבל בו בזמן סבר כי למכון וייצמן אין את היכולת ואת הניסיון בהוראה לתואר ראשון, והוא לא יצליח בכך. עוד הוסיף כי אין להתיר שמכון וייצמן ייתן את שמו לתארים אקדמיים של האוניברסיטה הפתוחה. גדעון יקותיאל, פיזיקאי גרעין, טען כי למכון וייצמן אסור לקחת את המיזם העצום של האוניברסיטה הפתוחה, גם אם המכון יכול לעמוד בהצלחה במשימה זו, ובכך אימץ את דעתו של הנשיא. לדעתו, מהלך כזה עלול לפגוע בעצמאות המכון ובמחקר שלו, ולכן צריך לשמור על המסורת שהתפתחה בראשיתו: 'על המכון לעשות רק את מה שהוא יכול לעשות היטב'.⁷⁸ דוד אלסון (Elson), ביוכימאי, סבר שראוי להקים אוניברסיטה פתוחה וכי מכון וייצמן יכול להתמודד עם משימה זו, אבל התנה זאת בכך שמדען בכיר אחד או שניים, בעלי התכונות הנדרשות להקמת מוסד אקדמי חדש, יצהירו כי הם מוכנים למחויבות מלאה (entirely) – ההדגשה בטקסט) למיזם. אם יתקיים התנאי הזה, הוא מוכן לשיתוף הפעולה שהציע ליפסון. לדעתו בכך התכוון אלסון שהמדען המדובר – ליפסון, שבזמן הדיון היה בן 57 – יתחייב לפני חבריו להפסיק כליל את פעילותו המדעית ולעסוק אך ורק בניהול האוניברסיטה הפתוחה. אלסון המשיך וקבע כי אינו רואה מועמדים מתאימים שיסכימו להפסקה מוחלטת של

77 ישיבת מועצת הדקאנים (לעיל הערה 74).

78 שם.

מחקרם ויעברו רק לניהול אקדמי, ולכן הקמת האוניברסיטה הפתוחה צריכה להיעשות כמוסד עצמאי, המבוסס על שילוב המשאבים של כל אוניברסיטאות המחקר, בכלל זה מכון וייצמן, אבל ללא אחריות ישירה של המכון.⁷⁹

חיים לייב פקריס, המתמטיקאי החשוב, הסביר כי המכון חייב לדבוק במטרה העיקרית שלשמה הוקם – אך ורק מחקר. הוא וחבריו נהנים מעמדה ייחודית בהשוואה לשאר מוסדות ההשכלה הגבוהה בארץ, שכן זה המוסד היחיד שבו המדענים אינם נדרשים ללמד, אלא להקדיש את כל מרצם וזמנם למחקר. את התנאים האידיאליים האלה – שהמדינה החליטה לתמוך בהם – אפשר להצדיק רק אם המדענים במכון אכן יקדישו עצמם למחקר ויכוונו להגיע להישגים גבוהים מאלה של מוסדות המחקר האחרים. משימה זו מחייבת כל כך, שלדעתו אי אפשר שלכל מדען במכון יהיה זמן פנוי לפעילויות אחרות. לכן הזהיר שאם המדענים, מתוך רצונם שלהם, יחליטו להרחיב את פעילותם גם לתחומים של הוראה לתואר ראשון, הם יצמצמו וירדדו את הסטטוס המיוחד שלהם במדינה וגם יזיקו למחקר שנעשה במכון.⁸⁰

את הדיון סיכם מיכאל סלע באומרו שבמועצת הדקאנים היה קונצנזוס שלא למנות ועדת בדיקה לבחון את האפשרות שמכון וייצמן ינהל את האוניברסיטה הפתוחה. עוד הוסיף כי לדעתו האוניברסיטה הפתוחה אינה מצויה מחוץ לטווח הפעולה של המכון, ואפשר להעלות את הנושא שוב בעתיד. בדברי הסיכום תקף ליפסון את דבריו של פקריס וטען כי להבנתו רמת המחקר במכון לא תיפגע, ולכן סוגיה זו איננה רלוונטית. כך או כך הצלחת ההקמה של האוניברסיטה הפתוחה תלויה במחויבות מוחלטת של כמה מדענים למיזם. הוא בטוח ביכולתו של המכון לעשות זאת, לפחות לתקופה פורמטיבית, עד שתהפוך האוניברסיטה הפתוחה למוסד עצמאי. ליפסון טען כי בסירובו של המכון לקחת חלק פעיל ומרכזי בהקמת האוניברסיטה הפתוחה, הוא נמנע מלקחת חלק בתרומה לפתרון אחת הבעיות הגדולות של ישראל.⁸¹

ב-23 במאי 1971 העלה שוב סלע את נושא האוניברסיטה הפתוחה לפני מועצת הדקאנים של מכון וייצמן, ובעניין התנהל עוד דיון מקיף. ליפסון סיפר לחבריו על אכזבתו של יגאל אלון מסירובו של המכון להקים ולנהל בעצמו את הפרויקט, הביע ספק בהצלחתו של המהלך מול קרן רוטשילד, וביטא את חששו מפני היווצרות התאגדות של כמה אוניברסיטאות מחקר שיפקחו על הקמתן של האוניברסיטה הפתוחה והמכללות:

אלון התאכזב ממכון וייצמן על שלא היה מוכן לקחת על עצמו את המשימה, וכעת חשב להתקרב לקרן רוטשילד, שהקימה את הטלוויזיה החינוכית. אבל פרופ' ליפסון פקפק אם זה יעבוד. לדעתו העברת הפרויקטים [של האוניברסיטה הפתוחה] לידיהן של האוניברסיטאות שיממשו אותם כקונסורציום. הוא סבר כי אימוץ מיזם האוניברסיטה

79 ש.ם.

80 ש.ם.

81 ש.ם.

הפתוחה חשוב למכון ויצמן כמו לאוניברסיטה הפתוחה עצמה, ולכן דחק במכון לבחון את ההצעה ברצינות.⁸²

בדיון החוזר חזר נשיא המכון אלברט סבין וקבע כי לא נוצרו התנאים לשינוי ההחלטה שלא לקחת חלק בהקמת האוניברסיטה הפתוחה, שכן המכון אינו יכול להגיב לנושא זה עד ששר החינוך לא יחליט כיצד ינוהל וימומן הפרויקט. יגאל תלמי אמר כי אף שהביע ספקות בנושא בדיון הקודם, עתה ביקש להקים ועדה מטעם המכון, שתבדוק את הנושא מקרוב. הוועדה, שתהיה מעין ועדת בדיקה לא רשמית, תבדוק כיצד המכון יכול לסייע להקמת האוניברסיטה הפתוחה ובאילו אופנים תוגדר מעורבותו. הפיזיקאי גדעון יקותיאלי הסביר כי אם יש מדענים שמתעניינים ברעיון האוניברסיטה הפתוחה, הם יכולים להקים ועדה זו על בסיס וולונטרי שתבחן את הנושא ותגיש את המלצותיה. המתמטיקאי חיים פקריס הזכיר לנוכחים כי בדיון הקודם 'המלצתו של פרופ' ליפסון נכשלה כאשר סירב להקדיש את כל חייו בפרויקט החדש הזה'.⁸³ בסיכום הדיון שב סבין וקבע כי אינו מוכן להקים ועדה רשמית מטעם המכון בכל צורה שהיא, שכן בכך זו תעניק לשר החינוך אלון את הרושם כי הוא יכול להמתין עד מסקנותיה של ועדה זו ובכך לייצר מחויבות של מכון ויצמן לרעיון האוניברסיטה הפתוחה. עם זה קבע סבין כי אינו רואה סיבה מדוע מדענים מהמכון – על בסיס אישי בלבד ובלי קשר מוסדי אליו – יקימו ועדה משל עצמם, בדיוק כמו ששניאור ליפסון פעל להקמתה של האוניברסיטה הפתוחה כאזרח פרטי ולא כנציג המכון.

לתשובתו השלילית של מכון ויצמן להצעה לתת חסות אקדמית לאוניברסיטה הפתוחה חשיבות עצומה להבנת התקופה הפורמטיבית של האוניברסיטה, ולא פחות מכך להבניית הקרע ביחסים בין האקדמיה הממסדית למזרחים החיים בפריפריה החינוכית והתרבותית בארץ – המפסידים האמתיים בוויכוח זה. נכון, לא התנהל כאן דיון ציבורי פומבי שבו הציגו הצדדים שנגעו לעניין את עמדותיהם בחופשיות זו מול זה; היה כאן דיון חסוי שנערך מאחורי פרגוד ופרוטוקולים חסויים בדבר חסות פעילה של מוסד המחקר המכובד על קבוצות השוליים בחברה הישראלית. בדיון על חסות המכון לאוניברסיטה הפתוחה הבינו ליפסון ואחדים מחבריו במכון, דוגמת מיכאל סלע ואהרן קציר, כי חסות זו קריטית, שכן בלעדיה הלגיטימציה של המוסד החדש בשדה האקדמי תתערער במידה ניכרת.

בנקודה זו אבקש להתייחס לטיעון החשוב של המתנגד לתכנית החסות, פרופ' חיים פקריס,⁸⁴ וכן אחרים שסברו שמעורבות המכון בעיצוב החיים האקדמיים באוניברסיטה

82 ישיבת מועצת הדיקאנים במכון ויצמן למדע, מספר 9/71, 23.5.1971, תקליטור מסמכי הקמה – האוניברסיטה הפתוחה, תיק פרופ' שניאור ליפסון.

83 שם.

84 חיים לייב פקריס נתפס כאחד מאנשי המפתח החשובים של קידום המדע בארץ. בשנת 1945 הזמינו חיים ויצמן לכהן כראש המחלקה למתמטיקה שימושית במכון ויצמן. פקריס ביקש שבמכון יותקן מחשב אלקטרוני, כמו שהיה לו במכון למחקר מתקדם באוניברסיטת פרינסטון. לצורך זה התכנסה ועדה של שלושה – אלברט איינשטיין, רוברט אופנהיימר וג'ון פון נוימן – וב-1947

הפתוחה עלולה לפגוע במחויבות הראשונית והיסודית של המכון לפעול אך ורק למען המחקר. לכאורה פקריס צדק; אבל בפועל לדעתי טעה מאוד. מאז ייסודו של מכון וייצמן חיפשו האישים שהקימו אותו ועמדו בראשו – חיים וייצמן, דוד ארנסט ברגמן וגם מאיר וייסגל ורבים אחרים – נקודות ממשק לסיוע לחברה הארץ-ישראלית גם במחיר צמצום המחקר, כמו למשל שיתוף הפעולה בתקופה הפורמטיבית של מכון וייצמן – התקופה שלפני הקמת המדינה, תקופת פעילותו של מכון דניאל זיו (1934-1949).

שני האישים הדומיננטיים הללו, וייצמן וברגמן, ראו בשיתוף הפעולה בין תעשייה למדע ובין צבא למדע מרכיבי יסוד בפעילות המכון, ובאופן זה ראו למשל את טיפוח הקשרים עם תעשיית ההדרים ואת הפיכת תוצרי הפסולת שלה לתוצרים בעלי ערך תעשייתי. במלחמת העולם השנייה ביקש וייצמן מהבריטים להפוך את ארץ ישראל לאתר תעשייה מרכזי לייצור חומרי מלחמה כדי לסייע להם במלחמתם בנאצים, במעורבותם ובהובלתם של מדעני מכון זיו. לכך יש להוסיף את הקמתו של מפעל לייצור תרופות בתוך שטח מכון וייצמן – בשיתוף עם התורמים, משפחת זיו – גם כשהיה ברור שזהו איננו מפעל לצורכי מחקר, ואת ההקצאה של חוקרים בכירים להפעלתו. כשנטען נגדם כי פעלו להפניית משאבי מחקר לצורכי הקמת תעשיית התרופות בארץ, שקדו וייצמן וברגמן במשנה מרץ על חיזוק המאמצים לפעולתו המוצלחת של מפעל התרופות. לצערם המפעל נכשל בגלל הסתייגות הבריטים, שמשכו ידיהם ממנו.

וייצמן וברגמן ראו בהקמת תשתית לענף התרופות משימה יסודית של שילוב המכון בצורכי החברה היהודית. הנימוק בדבר המדען המצוי במעבדת המחקר לחוד וצורכי החברה הישראלית לחוד נתפס בעיניהם חסר משמעות. למעשה וייצמן וברגמן ראו בתפיסה זו תפיסה פוליטית-אקדמית שהשתלטה על האוניברסיטה העברית בחסות הנגיד (קנצלר) ד"ר יהודה לייב מאגנס, שאותה הם ביקרו ודחו מיסודה.⁸⁵ ביטוי לגישת המכון, המשלבת בין מחקר ובין צורכי החברה, ניתן לראות במאמר שפרסם ד"ר דוד ארנסט ברגמן בשנת 1944 בעיתון דבר, שבו נתן עדיפות ברורה ליחסי גומלין תומכים זה בזה: 'זכות קיומו [של מכון דניאל זיו] מיוסדת על ההכרה הסובייקטיבית העמוקה, כי מטרתו הראשית: להפוך את ארץ-ישראל לבית-מולדת ולמקום מקלט בשביל המוני היהודים המעונים בעולם, ולהחיותה כמרכז תרבות והשראה לעולם כולו'.⁸⁶ לקיחת האחריות הניהולית והמדעית על האוניברסיטה הפתוחה – שאמורה הייתה לסייע לשילוב בהיקפים גדולים של מזרחים וקבוצות אחרות בפריפריה הגיאוגרפית או החברתית במוסדות השכלה הגבוהה בראשית שנות השבעים – הייתה בעלת חשיבות עצומה לבניית מולדת ומקום מקלט יציב יותר חברתית.

אשרה ש-ACWIS (האגודה האמריקאית לתמיכה במכון וייצמן למדע) תממן את הקמת המחשב. איינשטיין תמה מדוע צריכה ארץ ישראל בשלב זה להקים מחשב שנבנה אך רק במרכזי המדע החשובים בעולם. פקריס סייע רבות בהקמת המחלקה למתמטיקה שימושית באוניברסיטת תל אביב וניתן לראות בו את אחד מאבות תעשיית המחשבים בישראל.

85 כהן, מעבדה, מכון מחקר, עיר מדע, עמ' 53-74, 102-114.

86 ד"ר דוד ארנסט ברגמן, 'עשור שנות חלוציות מדעית', דבר, 19.11.1941.

בנוגע לביטול הזמן הקונקרטי של מדענים מהמכון שיושקע במחקריהם, אם נבחן את משמעות האוניברסיטה הפתוחה כמוסד אקדמי, נמצא שזו מסגרת הבנויה סביב שלד מצומצם של אנשי אקדמיה. לצד זאת אמורה לפעול מערכת מנהלתית רחבה ומקיפה שמטרתה לשרת ולנהל את נגישות הסטודנטים בכל מקום במדינה. בכל הנוגע לתפקידו של מכון וייצמן בהפעלת האוניברסיטה הפתוחה, שב ליפסון והדגיש כי זו תפתח סביב תואר ראשון למדעי הטבע ולמתמטיקה. כלומר כל שצריך היה כדי לבסס את הקורסים, היה לתרגם אותם כראוי מאנגלית – שכן קורסים כאלה כבר נכתבו באוניברסיטה הפתוחה הבריטית – ולהתאים אותם לסטודנטים בארץ. מדובר למעשה בפיקוח מינימלי של הסגל האקדמי הבכיר של מכון וייצמן. כוח ההוראה באוניברסיטה הפתוחה בארץ לא היה אמור להיות המדענים שעבדו במכון; אלה, לכל היותר, היו מאשרים כ'מפקחי-על' את איכות הקורסים ומארגנים את המסגרת הראויה לביסוס תואר ראשון מדעי ראוי. להוראה עצמה ניתן היה להשתמש בשירותים של תלמידי המחקר לתואר שני ושלישי שפעלו במדרשת פיינברג או בסטודנטים דומים שלמדו באוניברסיטאות אחרות. כלומר, העול העיקרי של הקמת האוניברסיטה הפתוחה היה אך ורק על המערכת המנהלתית, ולאחר כמה שנים של הפעלה מוצלחת של האוניברסיטה הפתוחה, יכול היה המוסד לצאת לחופשי כשאף אוניברסיטה בארץ לא הייתה שוללת את זכות המשך הלימודים לתואר שני של בוגריו. משסירב מכון וייצמן לקחת עליו את הקמת האוניברסיטה הפתוחה, נשארה שאלת האחריות על גורלו של המיזם החדש פתוחה. בשנת 1972 הקימה קרן רוטשילד ועדת בדיקה ביזמתה כדי לבחון את הקמתה של אוניברסיטה פתוחה בישראל בעקבות תזכיר שהגיש לה מנהל הקרן, מקס רואו,⁸⁷ בתחילת 1971. לראש הוועדה מונה פרופ' וילבור שראם (Schramm) מאוניברסיטת סטנפורד. בספטמבר 1972 הגישה ועדת שראם את מסקנותיה החיוביות בדבר הקמתה של אוניברסיטה פתוחה,⁸⁸ ובד בבד היה המיזם נושא לדיון ציבורי לצד התפתחותן ההדרגתית של המכללות האזוריות.

87 מקס רואו (Rowe, 1912-1985) נולד בלייפציג ב-1912. הוא רכש השכלה משפטית באנגליה והופיע בבית המשפט בלונדון מ-1937. במלחמת העולם השנייה שירת כארבע שנים בחיל המודיעין הבריטי בדרגת רב-סרן, ועם תום המלחמה שב לפרקטיקה המשפטית שלו. בשנת 1948 הצטרף רואו לקרן רוטשילד וכיהן בתפקיד מנהל 'החברה היהודית ליישוב ארץ ישראל' (פיק"א). ב-1966 נתמנה למנכ"ל קרן רוטשילד ושימש בתפקיד עד 1982. בשנת 1976 התמנה לנשיא האוניברסיטה הפתוחה ושימש בתפקיד זה שנה אחת. על תפיסתו החינוכית ראו: מקס רואו, *ממערכת בתי-ספר למערכת למידה בישראל*, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1985.

88 *Everyman's University: Introductory Pamphlet*, 7.6.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 1956, אוניברסיטה פתוחה.

מכללות אזוריות או אוניברסיטה פתוחה? הדיון הציבורי (1972)

הזיקה בין הקמת האוניברסיטה הפתוחה והמכללות האזוריות הייתה הדוקה במחצית הראשונה של שנות השבעים, ולעתים הם נתפסו כרעיונות המתחרים על אותם קהלי יעד של סטודנטים החיים בפריפריה. באותה התקופה התקיים דיון סביב שני דגמים להתפתחות מוסדות ההשכלה הגבוהה עבור הפריפריה וקבוצות חלשות בחברה הישראלית: האחד התמקד בהקמת אוניברסיטה פתוחה; והאחר העדיף הקמת מכללות אזוריות בחסות הקיבוצים.

התומכים בהקמת מכללות אזוריות טענו כי בקרב תלמידיהם יש סטודנטים שיכלו להתקבל לאוניברסיטאות רגילות, אבל העדיפו ללמוד במכללות אזוריות. בכתבה שעסקה בנושא זה והתפרסמה בעיתון דבר, הובאה כדוגמה צביה פשחור-בורג, בתו של שר הפנים, אם לשלושה ילדים וחברה בקיבוץ הדתי עין הנציב שבבקעת בית שאן. היא תוארה כמי שלומדת במכללה האזורית עמק הירדן בצמח לשון עברית במסלול אוניברסיטאי, שבאמצעותו היא אמורה להשיג תואר ראשון של אוניברסיטת בראילן, המפקחת על מכללת עמק הירדן: 'הייעוד [של המכללות האזוריות] הוא, למזג עבודה עם לימודים אקדמיים ולא לנתק את החברה מהמשפחה ומהקיבוץ'.⁸⁹ על פי תפיסה זו נועדו המכללות האזוריות לאפשר למורים בקיבוצים, במושבי עובדים, במושבות ובעיירות הפיתוח כגון קריית שמונה, בית שאן ואף בטבריה, להמשיך בהוראה ובעבודה שגרתית ובשעות אחר הצהריים והערב ללמוד במכללות עמק הירדן ותל חי. מטרת הלימודים הייתה להשלים את החסר להם לקבלת תואר אקדמי ראשון ולהשתלם במקצוע כדי לקבל ממשרד החינוך גמול השתלמות והסמכה להוראה בחטיבות הביניים.

הקמת המכללות האזוריות הוצגה כמיזם שצמח במעגלי החיים 'הדינמיים' בתנועה הקיבוצית, ומטרתה לאפשר 'לבנים ולבנות בקיבוצים להישאר במשקיהם ובחיק משפחותיהם ועם זאת ללמוד לקראת קבלת תואר אקדמי ראשון על פי שיטת צבירת נקודות זכות ושעות לימודים המוכרות על ידי האוניברסיטאות'.⁹⁰ כך למשל פורסם כי מכללת תל חי – בפיקוחה ובהדרכתה של אוניברסיטת תל אביב – אפשרה לצבור 60 אחוז נקודות זכות לקבלת תואר ראשון. מנהל המכללה, חנן אברהמי, ציפה כי לא ירחק היום והמכללות יוסמכו להעניק תארים אקדמיים מוכרים. הוא התגאה על שהפקולטה לחקלאות ברחובות הכירה בקורס שנה א' בחקלאות במכללת תל חי כשנה אקדמית לכל דבר. במכללת עמק הירדן אפשר היה ללמוד במסלולים האוניברסיטאיים שבהם הכירה אוניברסיטת בראילן, שפיקחה על המכללה והכירה בה, ולצבור נקודות זכות במידה כזו ששנה אחת של לימודים מן המניין בקמפוס של בראילן תספיק להעניק לסטודנט תואר ראשון במקצועות הומניסטיים ושפות. כך שלוש אוניברסיטאות (בראילן, תל אביב וחיפה)

89 שליו, 'המכללות האזוריות'.

90 שם.

וכן הטכניון פרסו את חסותן ופיקחו על ארבע מכללות קיימות: מכללת עמק הירדן, מכללת תל חי, מכללת אזור מנשה ומכללת עמק יזרעאל (אהל שרה). נוסף על המכללות הללו הצהיר שר החינוך והתרבות יגאל אלון כי תיפתח מכללה גם באילת בהדרכתה ובפיקוחה של האוניברסיטה העברית בירושלים, שהסכימה לקחת חלק בכך. המכללות האזוריות היו אפוא למוקד לימודים חשוב לא רק בשל אלפי הסטודנטים שלמדו בהן, אלא גם בשל הביקוש הרב של צעירים שביקשו להתקבל כסטודנטים מן המניין. כך למשל בשנת 1972 עשרות בוגרי תיכון מתל אביב שלא מצאו מקומות באוניברסיטת תל אביב ביקשו להתקבל למכללת תל חי.⁹¹

ואכן, למסקנתה של ועדת ליפסון שפיזור האוכלוסייה צריך להיות מלווה במאמץ מרוכז לפיזור אוכלוסיית הלמידה העל-תיכונית ניתנה מעין גושפנקה חוקית בתיקון לחוק המועצה להשכלה גבוהה משנת 1972 שבו נאמר כי 'התואר מכללה יינתן למוסד אשר לפחות חלק מההוראה הניתנת בו יוכר על-ידי המועצה להשכלה גבוהה כמוליך באופן שלם לתואר אקדמי ראשון, או שהמכללה היא מוסד על תיכון המעניק תואר אקדמי בוגר בלבד (ב.א.) ומקנה לימודים שמוסד מוסמך מכיר בהם לצרכי צבירת נקודות זכות'.⁹²

בד בבד עם התפתחות המכללות, עדיין עמד על הפרק גם רעיון האוניברסיטה לקיבוצים. ליפסון התנגד לרעיון זה, שכן לטענתו הקמת אוניברסיטה לקיבוצים תזיק (detrimental) לרעיון האוניברסיטה הפתוחה. אוניברסיטת קיבוצים תפעל לדעתו כאוניברסיטה קונוונציונלית פרט לכך שתכניה הערכיים יעודדו חשיבה פוליטית וחברתית שמאלית, והיא תתמקד בבעיות הקיבוץ, על הסוציולוגיה ועל האידיאולוגיה הייחודית שלו. זאת ועוד, לדעתו הדור הצעיר בקיבוצים הצביע ברגליו ולא גילה רצון לפתוח אוניברסיטה כזאת, שכן הוא העדיף לשים את פניו לאוניברסיטה העברית או לאוניברסיטת תל אביב, לשם דרכו איננה חסומה.

לדעתו לפריפריה התאים יותר הרעיון של האוניברסיטה הפתוחה. ראשית, היא מבססת את התפתחותה על אותן מטרות כמו באוניברסיטאות הרגילות, אבל בטכניקות חינוכיות אחרות. שנית, הפריפריה החברתית והגיאוגרפית לא הייתה בעיקרה קיבוצית, אלא כללה בעיקר אוכלוסייה מזרחית שהגיעה מארצות דוברות ערבית וזקוקה לייצב את קהילתיה מבחינה תרבותית ומקצועית. למרות השקעתה של הממשלה, הקהילות בפריפריה, ביישובים כפריים ובערים קטנות סבלו מהגירה שלילית, כך שכל מי שיכול היה לעזוב – משפחות ויחידים – עזב כדי להגיע אל העיר הגדולה, שבה החיים החברתיים והתרבותיים עשירים הרבה יותר. האוניברסיטה הפתוחה אמורה הייתה להביא חינוך אקדמי ופרופסיונלי לאזורים אלה ולעשות את השינוי.

בדבריו התמקד ליפסון בעיקר במגמת העזיבה של אנשי חינוך: משרד החינוך שלח מורות ומורים רבים לאזורי הפריפריה, אבל רובם לא נקלטו בהם, אלא שבו למרכזים העירוניים.

91 ש.ם.

92 ש.ם.

כך למשל מורות צעירות נותרו בקריית שמונה עד שהתחתנו או עד שקיבלו הצעת עבודה במקום אחר, פעמים רבות עוד בטרם הכירו את הקהילה החדשה שאליה הצטרפו. לעומת זה רק מורים מעטים צמחו מתוך הקהילות המקומיות עצמן – לדעתו לא משום שלא היו שם אנשים מוכשרים, אלא משום שהם זכו לחינוך גרוע ובלתי מספק בבתי הספר התיכוניים שם, או לא סיימו את לימודיהם. צעירים אלה היו בעלי מוטיבציה ואינטליגנציה גבוהות ואפשר היה להכשירם לתפקידי מורים במקומות מגוריהם, שאליהם הם מחוברים. לאלה מיועדת האוניברסיטה הפתוחה, וזאת תהיה תרומתה לחינוך המקומי ולכלל הקהילה. נוסף על מקצוע ההוראה, צפה ליפסון, תתרום האוניברסיטה הפתוחה למקצועות כמו הנדסה, פקידות או משרות ניהול; ובנוסף, אם יזמים פרטיים או הממשלה יכוונו לבניית תעשיות בפריפריה, חובה להכשיר חינוך על-תיכוני, כזה שיכול להגיע מתוך האוכלוסייה המקומית.⁹³ כנגד טענותיו של ליפסון נטען כי האוכלוסייה שאליה הוא מכוון את האוניברסיטה הפתוחה אינה בעלת מוטיבציה גבוהה ללימודים, בייחוד בכל הנוגע למשמעת העצמית הגבוהה הנדרשת בלימודי האוניברסיטה הפתוחה. ליפסון הסביר כי האוניברסיטה הפתוחה אכן לא מתאימה לכל אחד, אבל המשימה שהציב לה בפריפריה הייתה לחפש אחר יוצאי הדופן ובאמצעותם הוא מבקש לייצור מנהיגות מקומית אותנטית שתוביל שינוי חברתי עמוק. מתוך שכנוע עמוק קבע כי הוא מאמין שקיימת ליבת הנהגה פוטנציאלית חזקה בקרב המזרחים.⁹⁴

את עמדתו זו – בדבר חשיבותה של האוניברסיטה הפתוחה לצעירים בפריפריה, חסרי תעודת בגרות – ביטא גם בפגישה עם ארגון אימהות עובדות בתל אביב בהשתתפות של אורה נמיר, לאה רבין, דבורה נאמן (אשתו של נשיא אוניברסיטת תל אביב יובל נאמן) ודבורה נצר: 'כיוון שאין מסגרת של כיתה, הרי לא קיים החשש שתלמידים נחשלים יורידו את הרמה, לכן אפשר לקבל גם תלמידים שאין להם תעודת בגרות. רק עשרה אחוזים מהתלמידים באוניברסיטה הפתוחה באנגליה הם בעלי תעודות בגרות'. לדעת ליפסון יש בישראל עתודה גדולה למוסד מעין זה – 'רבים מעוניינים ללמוד אך הדרך נעולה בפניהם, כיוון שלא הצליחו להתגבר על המכשול של בחינות הבגרות'; והיא תביא ליתר איזון במערכת הלימודים העל-תיכוניים בארץ – 'היא עשויה להוות משקל שכנגד לאוניברסיטה, כיוון שתהווה מסלול מעשי יותר ובסיום הלימודים יהיה לבוגר מקצוע מפרנס, בעוד בוגר אוניברסיטה זקוק לאחר לימודים להכשרה מקצועית'.⁹⁵

יתרון נוסף של האוניברסיטה הפתוחה הוא כאמור האפשרות ללמוד בה ללא צורך בהעתקת מקום המגורים. כך תיווצר שכבת אינטליגנציה בתוך המושב או עיירת הפיתוח שמתוכה יצאו מורים לבית הספר המקומי. שינוי כזה יתרום להעלאה של רמת ההוראה המקומית, שכן בני המקום יתייחסו לחינוך דור ההמשך של יישובם ברצינות רבה יותר

93 ריאיון עם פרופ' ליפסון, 1972.

94 שם.

95 נבו, 'לקראת אוניברסיטה פתוחה בישראל'.

ממורה שבא לימים אחדים. אחת הבעיות החמורות במערכת החינוך בישראל הייתה לדעתו רמת ההכשרה של המורים:

הטיפול בחינוך בארץ הוא מנהלי: מספר מסוים של מורים למספר מסוים של תלמידים במספר מסוים של כיתות וכן הלאה: אך מבחינה מהותית אנו רחוקים מן הרצוי. מלמדים אצלנו מתוך ספרים ישנים אשר 'קדושתם' נובעת מכך שנכתבו על ידי המפקחים [...] הניסיון לפתור את הבעיה באמצעות האוניברסיטאות נכשל, ולכן האפשרות היחידה היא העלאת רמת הסמינרים למורים, כדי שיהוו תחרות לאוניברסיטה על מיטב הנוער וכדי שלימוד מקצוע ההוראה ייחשב אתגר.⁹⁶

האוניברסיטה הפתוחה גם עשויה לדעתו להיות פתרון לפער הבין-עדתי המסתמן בלימודים העל-תיכוניים:

שיעור בעלי תעודת הבגרות בין האשכנזים הוא 375 מתוך אלף ובין עדות המזרח – 55 מתוך אלף. דבר זה מעיד על בעיה חמורה העלולה לזעזע את חברתנו. האשכנזים מהווים את הרוב באוניברסיטאות. ואילו בתי-הספר האחרים, כגון מנהל, הנהלת חשבונות, הנדסאות ואחרים מאוכלסים ברובם על-ידי בני עדות המזרח. באוניברסיטה שתעניק תואר אקדמי עם מקצוע ממשי בלי דרישה לתעודת בגרות, יגדל בהכרח מספרם של בני עדות המזרח.⁹⁷

ביקורת אחרת טענה שהקמת אוניברסיטה לפועלים ולפריפריה איננה ריאלי, שכן זו תתבסס על אמצעי תקשורת המוניים מורכבים, וכי הרצון להביא לידי שינוי הפוזיציה החברתית או האינטלקטואלית של הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה, גם בהנחה שהם נערים מוכשרים ואינטליגנטים, יומרנית. אחרי הכול, אוניברסיטת מחקר רגילה איננה מקום שבו רק שומעים הרצאות או משתמשים בספרייה, אלא עולם חדש וכללי של אינטראקציות. האוניברסיטה הפתוחה לעומת זה מתבססת על לימודים שמתקיימים בבידוד של הסטודנטים. ליפסון טען כי המודל של האוניברסיטה הפתוחה אופטימלי אבל לא מושלם, והדגיש כי מרכזי הלימוד בקרבת מקום מגוריהם של הסטודנטים צריכים לייצר סביבה אקדמית תומכת ואווירת כמו-אוניברסיטה שתעודד אותם. הוא הצביע על אנגליה ועל מרכזיותם של המרכזים באזורים הרחוקים מהערים המרכזיות שנהפכו למוקדים קהילתיים. בישראל שאף אפוא ליפסון לייצר סוג של אחווה ששלושים שנה של חיים זה בקרבת זה לא יצרו, כלומר להביא יחדיו את אוכלוסיית הקיבוץ ואת המזרחים לדיאלוג משותף. לדעתו, המרכזים הללו יאפשרו דרך טבעית ונוחה שמבוססת על יעדים משותפים של ערכים וחומרי הלימוד, והבעיות שיצוצו יאפשרו שיתופי פעולה שלא היו קיימים עד כה. בכך יסייעו מרכזי הלימוד של האוניברסיטה הפתוחה לסגור פערים חברתיים,

96 שם.

97 שם.

תרבותיים ולבסוף גם כלכליים בין השכבות בחברה הישראלית. באוניברסיטאות, לטענתו, לא הייתה האווירה הדוחפת למהלך של סגירת פערים כה רחבים.

האוניברסיטה הפתוחה לא נתפסה בעיניו כנחותה בשום אופן מבחינה אקדמית או חברתית, ולדעתו היא 'תוכיח כי השכלה גבוהה תהיה יותר מאשר רק קבלת תעודה, היא יכולה להוביל לצורת חיים חדשים'.⁹⁸ דרך חיים חדשה זו תפתח לתפיסתו של ליפסון באמצעות רשת של מכללות אזוריות. הרעיון היה לשפר ככל האפשר את מרכז הלימוד של האוניברסיטה הפתוחה ולהביאו לרמה של מכללה מקומית, ובהקשר זה כאמור אכן המליצה הוועדה להקים מרכז ארצי של לימודים על-תיכוניים וחינוך מכללתי, כסוג של פיקוח וגוף של יצירת מדיניות המשלבת בין חברי סגל אקדמיים לאנשים שמעורבים בהיבטים שונים של החינוך העל-תיכוני. ביחד הם יעצבו תכנית על לכינון רשת שלמה של מכללות.

את התמיכה הפוליטית בהקמתה של האוניברסיטה הפתוחה ניסה ליפסון לגייס גם בקרב התנועה הקיבוצית. בין היתר השתתף בישיבה של הנהלת הרשות להשכלה וחקר של ברית התנועה הקיבוצית והסביר כי 'בארץ בכללה מגיעים לחינוך גבוה רק 5% מנוער עדות-המזרח. בעוד נוער ממוצא אירופי מגיע ל-35'.⁹⁹ לדבריו, האוניברסיטה הפתוחה באנגליה החלה בתקציב של 15 מיליון דולר לשנה וכבר בשנה הראשונה למדו בה כ-20,000 סטודנטים, דבר שמוכיח עד כמה שיטה זו זולה. לפני הקמתה ניבאו לה נשירה גדולה בעיקר בשל חסמי כניסה בדמות מבחנים ותעודת בגרות; אבל לאחר חצי שנה של פעילות עולה שהנשירה הגיעה רק ל-25 אחוזים. באנגליה מגיעים לתואר ראשון לאחר שישה קורסים, כשכל קורס מקביל לחצי שנה אוניברסיטאית, כך שאפשר לסיים את הלימודים לאחר שלוש או שש שנים, על פי אפשרויותיו של הלומד. ליפסון טען כי בישראל ממוצע הסטודנטים הפוטנציאליים בהשוואה לכלל האוכלוסייה גדול פי ארבעה מזה שבאנגליה. עוד קבע כי בארץ כדאי ליישם רק מקצועות שיהיו להם הרבה סטודנטים, כמו מדעי הטבע ומתמטיקה למורים, מדעי החברה, כלכלה, מנהל עסקים וכדומה. ליפסון דיווח לחברי הקיבוצים כי לאחר אישור ההמלצות במשרד החינוך ובמל"ג בנוגע להקמת אוניברסיטה פתוחה בארץ 'פנה שר החינוך ל"קרן רוטשילד" והיא הקימה ועדה בין-לאומית לבדיקת העניין'.¹⁰⁰ על הבסיס הזה ביקש ליפסון את תמיכתה של התנועה הקיבוצית ברעיון האוניברסיטה הפתוחה, הקורם עור וגידים, ולהבנתו הקיבוצים והמושבים יכולים לתרום לו רבות.¹⁰¹

בפועל, נשמעו בדין הסתייגויות ונטען כי התנועה הקיבוצית עדיין אינה ערוכה לרעיון זה וכי הצעירים בה מבקשים ללכת לקמפוס אוניברסיטאי או לפחות למכללה האזורית. לדעתם של חברי ההנהלה, הרחבת רשת המכללות ופיתוחה קודמים לאוניברסיטה הפתוחה. לדעתם גם כשתקום האוניברסיטה, כדי שתקבל על דעתם של צעירי הקיבוצים

98 ריאיון עם פרופ' ליפסון, 1972.

99 במדור שכותרתו 'בברית התנועה הקיבוצית', ללא שם כותב, 'הטוב והמועיל שבאוניברסיטה הפתוחה - היא לא תתחרה במכללה אזורית', דבר, 26.10.1972.

100 ש.ם.

101 ש.ם.

רמתה האקדמית צריכה להיות גבוהה. בתשובתו למבקרי הרעיון הסביר ליפסון כי זו לא תתחרה במכללות הקיבוציים. יתר על כן, לדעתו סביר שהמועצה להשכלה גבוהה תכיר באוניברסיטה הפתוחה, שכן ישבו בה מיטב המדענים, ואילו המכללות לדעתו לא יצליחו להגיע לדרגה האקדמית הדרושה להכרה של המועצה להשכלה גבוהה. לכן, רק קשר עם האוניברסיטה הפתוחה יבטיח מסלול אקדמי ראוי להתפתחות המכללות. בסיום הדיון החליטה הרשות להשכלה וחקר של ברית התנועה הקיבוצית כי יש לראות ברעיון האוניברסיטה הפתוחה כלי יעיל להפצת ההשכלה הגבוהה בכלל ובקרב חברי הקיבוצים בפרט, כי אפשר להסתייע באוניברסיטה הפתוחה במקומות יישוב מרוחקים, וכי זו תשמש מרכז אקדמי למכללות האזוריות ובמרוצת הזמן תעניק להן גם הסמכה. בפועל לא נעשו צעדים כלשהם לממש זיקה ארגונית בין המוסדות.¹⁰²

התגובה הציבורית להקמת האוניברסיטה הפתוחה הייתה אוהדת. בעיתון דבר, ביטאון ההסתדרות ומפלגת העבודה, הופיעו מאמרים וכתבות שעודדו את הקמתה.¹⁰³ אחד הבולטים שבהם היה ריאיון ארוך שקיימה עדית זרטל עם שניאור ליפסון. זרטל הציגה את הפוטנציאל החדשני שהיה באוניברסיטה הפתוחה וטענה כי מוסד זה – שפותח אפשרויות חדשות של רכישת השכלה גבוהה, בבית – הוא אחד הניסיונות הנועזים והמעניינים ביותר בתחום החינוך בארץ. היא הסיקה כי האוניברסיטה הפתוחה נועדה 'למעשה לנשל את האוניברסיטאות הקונבנציונליות, המסתגרות, המעניקות את שפעתן ואת עושרן ל"מעטים המאושרים", מן הבלעדיות של הענקת השכלה גבוהה ותארים אקדמיים'.¹⁰⁴ האוניברסיטה הפתוחה, טענה, נועדה לאנשים עובדים ולא לה שאין ביכולתם או ביכולתם של הוריהם לתת להם שלוש שנים או יותר של יציאה ממעגל הפרנסה לצורך לימודים. 'היא מיועדת, בקצרה, לאנשים עניים יותר, לאנשים החיים רחוק מן המרכזים העירוניים הגדולים, לאנשים שחיייהם סחפו אותם, בשנים שבהן בני אדם צעירים יושבים על ספסל האוניברסיטה, הרחק מן הלימודים וממרכזי הדעת המקובלים'.¹⁰⁵ אין זה אומר, ציינה, שהאוניברסיטה הפתוחה תהיה אוניברסיטה ענייה יותר או אוניברסיטה סוג ב', שכן המורים ומעצבי התכניות הם אנשי מדע וחוקרים; אבל זו תהיה אוניברסיטה זולה יותר, גמישה יותר, ובעיקר תתאים עצמה לכל סטודנט, אם כי לא תתפשר על רמת הלימודים. בדבריה הזדהתה זרטל עם תפיסתו של מנהיג מפלגת הלייבור הארוולד וילסון, שהוצגה למעלה.

מתוך דבריו של ליפסון בהזדמנויות השונות עולה השקפתו ולפיה סוגיית הפערים האקדמיים בין מזרחים לאשכנזים היא סוגיה מבנית מוסדית שהצלחתה נשענת על היכולת להכשיר מקצועות אקדמיים אינסטרומנטליים בעלי יוקרה שנדרשים בשוק התעסוקה הארץ.

102 שם.

103 אהרן גבע, 'אוניברסיטה פתוחה – מפנה בחינוך', דבר, 24.8.1973; יוסי ביילין, 'ההזדמנות השנייה', שם, 13.9.1973.

104 עדית זרטל, 'אוניברסיטה לכלאדם', שם, 16.4.1976.

105 שם.

ליפסון, בגישתו החתרנית משהו, ראה בדפוס האקדמי ההגמוני שקידמה האוניברסיטה העברית רק דגם אחד מתוך מגוון רחב יותר של דגמים שיכולים לפעול זה לצד זה, וכי יש לקדם את הדגם של האוניברסיטה הפתוחה, המיועד לטפח באופן רציני ומעמיק בקהילות צעירים שלא הצליחו להשתלב בדגם הירושלמי. המוסד האקדמי החדש אמור היה – מנקודת מבטו – לחולל מהפכה דרמטית בנגישות ההשכלה הגבוהה לפריפריה ולמזרחים, ותוך כדי כך לייצר מחוץ לאוניברסיטאות המחקר, במרכזי הלימוד של האוניברסיטה הפתוחה, מוקדים קבועים של מגע אינטנסיבי בין מזרחים לחברי קיבוץ. וחשוב לא פחות, הקמת האוניברסיטה הפתוחה נכרכה לתקוות ליפסון בשינויים, במיוחד בדגש על מדעי הטבע והמתמטיקה, בעיירות הפיתוח ובאזורים חלשים מבחינה חברתית, שיביאו לידי תמורה כוללת במערכת החינוך היסודית והתיכונית בהם, ומכאן גם לשינוי תעסוקתי ניכר. לאור זאת בחר ליפסון לקבוצת האקדמאים הראשונה שנועדה לארגן את פעילות האוניברסיטה הפתוחה רוב ברור לאנשי סגל ממדעי הטבע – מתוך 13 חברי הסגל באוניברסיטה הפתוחה ב-1979, תשעה היו ממדעי הטבע, כלומר 70 אחוזים. בכך צפה ליפסון אפשרות לכינון מסגרת מוסדית בעלת מכוונות אינסטרומנטלית מובהקת שתסייע לפריפריה הגיאוגרפית והאנושית בכוחות הוראה איכותיים ותוכל להתמודד עם ממסד רב-עצמה שנאבק על התמד ההגמוני ושימורה בשדה האקדמי. כך תוכל מסגרת זו להוביל שינוי של האידיאל התרבותי של אלה התופסים את העמדה הגבוהה בהייררכיית הכוח בחברה.

לוח 2: רשימת חברי סגל האוניברסיטה הפתוחה בראשיתה¹⁰⁶

שם	מקצוע התמחות	מוסד שהעניק Ph.D או דרגה אקדמית
ד"ר ראובן אביב	פיזיקה	אוניברסיטת תל אביב
פרופ' אבינעם אדם	גנטיקה	אוניברסיטת תל אביב
ד"ר נאוה בן-צבי	כימיה	האוניברסיטה העברית
פרופ' אברהם גינזבורג	מתמטיקה	הטכניון
ד"ר שמעונה גינזבורג	ביולוגיה	Oxford University, England
ד"ר דניאלה ליבוביץ	מתמטיקה	Brandeis University, U.S.A.
פרופ' עמנואל מזור	גיאולוגיה	מכון וייצמן למדע
ד"ר בנימין נויברגר	מדע המדינה	Colombia University, U.S.A.
ד"ר רות ערב	ביוכימיה	אוניברסיטת תל אביב
ד"ר גיורא קולקה	היסטוריה	Harvard University, U.S.A.
ד"ר יורם קירש	פיזיקה	אוניברסיטת תל אביב
ד"ר נילי קס-דינגוט	אנגלית	Mayne State University, U.S.A.
ד"ר ישראל שצמן	היסטוריה	האוניברסיטה העברית

106 המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה, חוברת נספחים, נובמבר 1979, נספח 2, רשימת חברי הסגל.

ובינתיים, בדיונים שהתנהלו בין קרן רוטשילד ובין ממשלת ישראל נקבע כי הקרן תממן את שלוש השנים הראשונות לפעילות האוניברסיטה, ולאחר מכן תתמוך בהתפתחות המוסד עוד ארבע שנים.¹⁰⁷ ב-19 באוגוסט 1973 החליטה ממשלת ישראל על הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה וב-2 באוקטובר באותה שנה התירה המועצה להשכלה גבוהה את הקמתה של האוניברסיטה כמוסד להשכלה גבוהה. ב-2 באפריל 1974 הוקמו רשמית המוסדות המנהליים והאקדמיים של האוניברסיטה הפתוחה, וטקס ההכרזה על הקמתם נערך בהשתתפות דורותי דה-רוטשילד, שהגיעה לשם כך מלונדון.¹⁰⁸ פרופ' שניאור ליפסון מונה לרקטור האוניברסיטה הפתוחה בינואר 1974,¹⁰⁹ ובכך הייתה משום הצהרת כוונות כי בעתיד הקרוב יוקם סנאט שבו ייטלו חלק פעיל ומהותי אנשי הסגל הבכיר של האוניברסיטה הפתוחה כגוף אוטונומי ועצמאי, כמו הסנאט של האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה, שהוקם באפריל 1969 מיד עם ההכרזה בה 'אוניברסיטה'.¹¹⁰ בשנים 1974-1975 גובש הצוות הראשוני של האוניברסיטה הפתוחה, והרקטור פרופ' ליפסון החל בהכנת הקורסים. בשנה הראשונה לכהונתו היה בשנת שבתון ממכון וייצמן למדע,¹¹¹ ובסוף 1974 החליט על פרישה מוקדמת לגמלאות מהמכון והודיע על כך ב-12 בינואר 1975 לנשיא מכון וייצמן - 'לאחר שעברה שנת הניסיון הראשונה באוניברסיטה הפתוחה בהצלחה, אני רואה עצמי חייב, ואף מעוניין, להוציא את תכנית פרישתי לגמלאות מוקדמת מן הכוח אל הפועל'.¹¹² ליפסון ביקש לעבור להתגורר בקרבת האוניברסיטה הפתוחה - שפעלה בוויולה בשכונת רמת אביב בתל אביב, ולאחר מכן מבניין מט"ח ברמת אביב - ולעזוב את מגוריו ברחובות. הנהלת המכון באה לקראתו בנושא זה.¹¹³ ואולם זמן קצר לאחר מכן פסקה מעורבותו של ליפסון בענייני האוניברסיטה הפתוחה והוא חזר לפעילות מדעית מלאה במכון וייצמן למדע.¹¹⁴ הסתלקותו של שניאור ליפסון, 'האב המייסד' של האוניברסיטה הפתוחה, הייתה מוחלטת, והוא לא השתתף עוד בענייניה בשום צורה שהיא. בעקבות ההתפטרות בוטל תפקיד ה'רקטור' שנשא ליפסון, ולכך משמעות חשובה בהחלשת האוטונומיה האקדמית של הסגל האקדמי שרק החל את דרכו, וקביעה כי לא יתפתח באוניברסיטה הפתוחה הדגם הדואלי שהתקיים אז בכלל האוניברסיטאות בישראל: נשיא

107 *Everyman's University: Introductory Pamphlet*, 7.6.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 1956, אוניברסיטה פתוחה.

108 'בראשית אפריל יוקמו המוסדות של האוני' הפתוחה', דבר, 13.2.1974.

109 'פרופ' ש. ליפסון - רקטור האוניברסיטה הפתוחה', שם, 24.1.1974.

110 מתוך אתר ההיסטוריה של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית: <http://www.open.ac.uk/library/> digital-archive (אוחזר ב-1.4.2019).

111 ישראל דוסטובסקי, נשיא מכון וייצמן, לשניאור ליפסון, 6.1.1975, תקליטור מסמכי הקמה - האוניברסיטה הפתוחה, תיק פרופ' שניאור ליפסון, 'שניאור ליפסון פרישה או חל"ת'.

112 שניאור ליפסון לישראל דוסטובסקי, 12.1.1975, שם.

113 שני מכתבים של ישראל דוסטובסקי לשניאור ליפסון בנושא הדיור, 16.1.1975 ו-5.2.1975, שם.

114 בסדרת הראיונות המקיפים והמצולמים שערכתי עם מייסדי האוניברסיטה הפתוחה וכן עם מזכירתו במכון וייצמן לא התקבלה תשובה ברורה בנוגע לנסיבות עזיבתו של ליפסון את תפקידו.

ורקטור שעומד בראש סנאט חזק של פרופסורים.¹¹⁵ משמעותה של החלטה זו הייתה ריכוז הסמכות בידי הנשיא בנוגע לסגל האקדמי, חסר הקביעות, לצד חיזוק ניכר של הפיקוח של קרן רוטשילד על תהליכי קבלת ההחלטות באוניברסיטה החדשה. מקס רואו, מנהל קרן רוטשילד, התמנה לנשיא האוניברסיטה לתקופת מעבר, ובאמצע 1975 החל פרופ' אברהם גינזבורג מהטכניון בחיפה לכהן בתפקיד של סגן נשיא.¹¹⁶ ב-18 באוקטובר 1976 עתיד היה להיפתח מחזור הלימודים הראשון.

האוניברסיטה העברית לנוכח הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה (1976)

באפריל 1976 ביקש דב קולר, מבכירי הבוטנאים בארץ ופרופסור באוניברסיטה העברית, לקיים דיון בוועדה המתמדת של הסנאט בנושא פתיחת האוניברסיטה הפתוחה לרישום סטודנטים,¹¹⁷ שכן זו, לדבריו, 'מוליכה שולל את דעת הקהל'.¹¹⁸ קולר הסביר לחבריו כי האוניברסיטה הפתוחה הודיעה בציבור באמצעות מודעות ענק בעיתונות הארצית כי מתקבלים אליה ללימודי תואר ראשון תלמידים ללא תעודת בגרות. לדעתו בתנאים אלה נוצר מצב מסוכן שעלול לאלץ את האוניברסיטה העברית לאמץ מדיניות חדשה של קבלה נרחבת של סטודנטים מתוך הורדת רמת הלימודים.¹¹⁹ קולר שכנע את חבריו להתגייס ולהוביל מדיניות שתבהיר למוסד האקדמי החדש שזה עתה החל צועד את צעדיו

115 אורי כהן, 'מוסדות ניהול האוניברסיטאות: מיסוד המודל הדואלי', בתוך אילן גור-זאב (עורך), קץ האקדמיה בישראל? (עיונים בחינוך - סדרה), אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005, עמ' 128-168.

116 Abraham Ginzburg, President, 1977-1987, 'Everyman's University (now The Open University of Israel)', in: Ian Mugridge (ed.), *Founding the Open Universities: Essays in Memory of G. Ram Reddy*, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, 1997, pp. 80-86

117 הוועדה המתמדת של הסנאט היא הוועדה המעצבת את המדיניות האקדמית של האוניברסיטה העברית. הוועדה הורכבה מהרקטור - יושב ראש, הנשיא, סגן הרקטור או סגני הרקטור, ודקאני הפקולטות ובתי הספר העצמאיים כחברים מכוח תפקידם, וכן מכמה חברים אחרים שמינה הסנאט מקרב חבריו. בסמכותה של הוועדה המתמדת לדון בעניינים העומדים על סדר היום של הסנאט ולמסור לו דין וחשבון עליהם; להמליץ לסנאט לקבוע הוראות בתקנונים אקדמיים למורים, לתלמידים ולהוראה; להמליץ לסנאט לאשר פתיחה של תכניות לימודים שבהן יוענקו תארים אקדמיים חדשים בכפוף לאישור תקציבי; לאשר שינויים בתכניות לימודים ולאשר פתיחת תכניות לימודים שאינן כרוכות בהענקת תארים אקדמיים חדשים בכפוף לאישור תקציבי; לדון בהצעות להקים או לסגור יחידות אקדמיות ויחידות אקדמיות-מנהליות; לדון בקביעת מדיניות ועקרונות בדבר קבלת תלמידים לאוניברסיטה ולהמליץ המלצות בעניין.

118 ישיבת הוועדה המתמדת, ישיבה כ', 23.4.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית. עד מהרה יחליף גינזבורג את רואו ויכהן כנשיא האוניברסיטה הפתוחה לתקופה של יותר מעשור, מ-1.3.1977 ועד 30.9.1987.

119 ישיבת הוועדה המתמדת, ישיבה כ"ה, 28.5.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית.

הראשונים, את יחסה המסויג של האוניברסיטה העברית – המוסד האקדמי הדומיננטי בארץ ומי שעיצב את דפוסי פעולתן של אוניברסיטאות המחקר.¹²⁰

בדיון שנערך בוועדה המתמדת ביולי 1976 סקר רקטור האוניברסיטה העברית, גדעון שפסקי,¹²¹ את פעילותה העתידית של האוניברסיטה הפתוחה בשדה האקדמי וטען כי יש לה שני כיוונים: הראשון – הפצת השכלה לעם ללא מתן תואר אקדמי, מהלך לגיטימי בעיניו; והשני – הוראה שתוביל לתואר אקדמי 'וכאן טמונה [להבנתו] הסכנה'. הרקטור סבר כי שיטות ההוראה מרחוק שאימצה האוניברסיטה הפתוחה לא יזכו לקהל סטודנטים גדול, והשפעתה על החיים האקדמיים, סבר, תהיה שולית. לכן אין צורך בשינוי מדיניות הקבלה של סטודנטים באוניברסיטה העברית. בסוגיה של נגישות המזרחים לאקדמיה קבע שפסקי כי הפתרון של האוניברסיטה הפתוחה איננו יעיל בשבילם, שכן שיטת הלימוד באוניברסיטה החדשה מצריכה משמעת עצמית, ואילו המזרחים זקוקים למסגרת לימודים מסודרת, ובלשונו: 'ובעיקר אין הוא [הרקטור] מאמין שירבו בה טעוני הטיפוח, משום שדווקא אלה זקוקים למסגרת לימודים ויתקשו ללמוד בשיטה הנקוטה בידי האוניברסיטה הפתוחה'.¹²² חשוב לציין כי בישראל של שנות השבעים התייחס הביטוי 'אוכלוסייה טעונת טיפוח' למזרחים.¹²³ כך למשל בחודש שבו דנו ראשי האוניברסיטה העברית בתכנית, יולי 1976, נכתב בעיתון **מעריב** כי 'הפער הכלכלי-השכלתי בישראל הוא, כידוע, גם פער עדתי, ולפי נתוני משרד החינוך 85% מהתלמידים טעוני הטיפוח בארץ באים ממשפחות שמוצאן ממדינות אסיה-אפריקה'.¹²⁴ כמה שנים קודם לכן, ב-1972, בדוח ועדת וילבור שראם מטעם 'יד הנדיב',¹²⁵ נקבע כך תחת הסעיף 'הצרכים של טעוני הטיפוח':

120 את השפעתה המכרעת של האוניברסיטה העברית על התארגנות אוניברסיטאות המחקר, בייחוד החדשות – תל אביב, בר-אילן, חיפה ובן-גוריון – אדגים בעזרת אנקדוטה שסיפר פרופ' חיים בן-שחר (חב"ש), נשיא אוניברסיטת תל אביב בשנים 1975-1983. לדבריו, כשקרא את חוקת האוניברסיטה של המוסד שהנהיג, התברר לו כי זו הועתקה בחלקים נרחבים מילה במילה מחוקת האוניברסיטה העברית, וכי בחלקים מסוימים אף שכחו להחליף את המילים 'האוניברסיטה העברית' במילים 'אוניברסיטת תל אביב'. בנימה רצינית יותר, ועל האופן שבו בתהליך הייסוד של אוניברסיטת תל אביב נדחו על הסף חידושים אקדמיים מפני מורא ירושלים, ראו את התיאור האוטוביוגרפי של פרופ' צבי יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל אביב: זיכרונות', אלפיים, 11 (1995), עמ' 101-128; עוד ראו כהן, 'אסטרטגיות בלימה'.

121 גדעון שפסקי נולד בברלין ב-1932, ומשפחתו עלתה לארץ ב-1934. כימאי שהתמחה בכימיה פיזיקלית באוניברסיטה העברית וכיהן בשנים 1975-1979 כרקטור האוניברסיטה.

122 ישיבת הוועדה המתמדת, ישיבה כ"ט, 23.4.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית.

123 'תלמידים ותלמידות טעוני טיפוח' הם, בהגדרה הרשמית, מזרחים – בני/ות אב שמוצאו מאסיה או מאפריקה והוא בעל מספר נמוך של שנות לימוד ואב למספר רב של ילדים' (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1980, עמ' י"ח). דיון מקיף בעניין ראו אצל סבירסקי, **חינוך בישראל**, עמ' 103-138.

124 'המכנינה פותחת שערי אוניברסיטת ירושלים למשוחררי צה"ל שלא השלימו בחינות הבגרות', **מעריב**, 5.7.1976.

125 את ועדת הבדיקה הזאת הקימה קרן יד הנדיב וכותרת פעילותה הייתה: "אוניברסיטה לכל" בישראל'. פעלו בה שלושה מומחים מחוץ לישראל: וילבור שראם, יושב ראש מאוניברסיטת

הסוקר את אלה המגיעים אל הדרגות הגבוהות של החינוך בישראל, תוך ניתוח הרקע התרבותי שלהם, יעמוד מיד על העניין החשוב ביותר העומד בפני מערכת החינוך: כיצד לכוונה באופן ששיעור גבוה יותר של ישראלים שמוצאם מארצות אפריקה, מהמזרח התיכון ואסיה יסיימו את לימודיהם בהצלחה. הפער בין ההישגים הלימודיים של יוצאי ארצות אירופה ובניהם מכאן, לבין יוצאי ארצות המזרח והערבים מכאן גדול כל כך, עד שיכול אדם לטעון, כי מוסדות החינוך הקיימים בישראל נועדו, כביכול, לסכל את סיכוייה של מחצית האוכלוסייה.¹²⁶

למרות התחזית הפסימית של ראשי האוניברסיטה העברית בנוגע להתבססותו של דגם האוניברסיטה הפתוחה בישראל, הם מצאו מקום לפעול רשמית נגדו וחסמו את פעילותה על ידי התקנה כי בוגרי האוניברסיטה הפתוחה לא יתקבלו להמשך לימודיהם בירושלים על בסיס התואר האקדמי שיקבלו.¹²⁷

לוח 3: מסיימי תואר שלישי במוסדות האקדמיים¹²⁸

תש"ל - 1969-1970	תשל"ג - 1972-1973	תשל"ד - 1973-1974	
238	277	332	כלל מקבלי התואר
135	126	148	האוניברסיטה העברית
54	77	77	הטכניון
4	29	55	אוניברסיטת תל אביב
--	6	7	אוניברסיטת ברי"א
--	2	8	אוניברסיטת חיפה
--	5	9	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
45	39	45	מכון וייצמן למדע

תקנה זו לא נותרה כתקנה פנימית של האוניברסיטה העברית, אלא נשלחה לידיעת האחראים לניהול האקדמיה מטעם המדינה. ב-13 יולי 1976 שלח גדעון שפסקי, רקטור האוניברסיטה העברית, מכתב לנתן רוטנשטרייך¹²⁹ - יושב ראש הוועדה לתכנון ותקצוב

סטנפורד; דויד הוקרידג', מנהל המכון לטכנולוגיה חינוכית של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית; והארולד האו, סגן נשיא קרן פורד למחקר חינוכי. הוועדה הגישה את מסקנותיה ב-15.9.1972.
 126 וילבור שראם, דויד הוקרידג' והארולד האו, 'אוניברסיטה לכל' בישראל (דוח ל'יד הנדיב'), 15.9.1972. (להלן: דוח ועדת שראם, 1972), עמ' 21.
 127 באמצע שנות השבעים הייתה האוניברסיטה העברית הגוף הדומיננטי בכל הנוגע לתעודות אקדמיות. בייחוד בולטת שליטתה בהכשרה לתואר שלישי, כשיש לזכור כי בין האוניברסיטה העברית לטכניון אין תחרות על הכשרה אקדמית, שכן האוניברסיטה העברית אינה מכשירה מהנדסים (ראו לוח 3).
 128 נתונים חלקיים מטבלה 'מקבלי תארים במוסדות אקדמיים לפי תואר ומוסד', שנתון סטטיסטי לישראל, 1976, עמ' 628, לוח כ"ב/33.
 129 נתן רוטנשטרייך (1914-1993), פילוסוף, היה רקטור האוניברסיטה העברית בשנים 1965-1969. היה מקורב לשר החינוך והתרבות יגאל אלון, והוא שמינה אותו בשנת 1974 ליושב ראש הראשון של

(ות"ת) שפעלה לצד המועצה להשכלה גבוהה, ולשעבר רקטור האוניברסיטה העברית.¹³⁰ שפסקי הסביר לרוטנשטרייך כי במודעות שבעיתונות וכן במדריך לסטודנט מטעמה הודגש כי 'האוניברסיטה הפתוחה תאפשר לתלמידיה לרכוש תואר אקדמי ראשון' וכי 'האוניברסיטה הפתוחה אינה דורשת תעודת בגרות כתנאי קבלה'. הוא הוסיף כי אמנם מצוינת הערה כי רכישת התואר עדיין כפופה להחלטת המועצה להשכלה גבוהה, אולם במדריך לסטודנט נאמר כי המועצה הכירה באוניברסיטה הפתוחה כבר בשנת 1973.¹³¹ מידע כזה עלול, לדעת הרקטור, להטעות את הציבור, כאילו התארים שאוניברסיטה זו תעניק בעתיד כבר קיבלו את האישור המתאים מטעם המועצה להשכלה גבוהה.

הסוגיה החשובה שהעלה הרקטור במכתבו הייתה משמעותו של התואר האקדמי החדש, או ליתר דיוק, חוסר משמעותו מבחינתה של האוניברסיטה העברית עוד בטרם פעל בה קורס אחד. הרקטור קבע כי תקנות האוניברסיטה העברית מתנות את קבלת הסטודנטים לשורותיה בכך שרכשו תעודות בגרות, והיא לא תסטה מנוהל זה, וללימודי תואר שני לא יתקבלו סטודנטים שלא הייתה להם תעודת בגרות בכניסתם ללימודים גבוהים, ובלשוננו של הרקטור – 'פרושו של דבר, שגם כאשר יוכר התואר הראשון של האוניברסיטה הפתוחה על-ידי המועצה להשכלה גבוהה, לא יוכלו בוגרים אלה להמשיך לימודיהם לתואר שני באוניברסיטה העברית, אלא אם כן היו בעלי תעודת בגרות בראשית לימודיהם, או רכשו אותה בעת לימודיהם'.¹³² מאחר שמהות התואר הראשון באוניברסיטה

הוועדה לתכנון ולתקצוב אוניברסיטאות המחקר וכל המוסדות האקדמיים האחרים שקיבלו מימון מהמדינה.

130 הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) החלה לפעול כוועדת משנה של המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג), וב-6.6.1977, ימים ספורים לפני חילופי השלטון בין המערך לליכוד, ניתנה למל"ג גושפנקה שבה סמכה הממשלה את ידיה על הוות"ת כוועדה שתקבע את התקציב הרגיל של המוסדות האקדמיים וכן את תקציב הפיתוח. ות"ת מורכבת משבעה חברים – חמישה מהם בעלי מעמד אקדמי בכיר בהשכלה הגבוהה במגוון של תחומים, מתוכם אחד ממוסד מתוקצב להשכלה גבוהה שאינו אוניברסיטה ושניים מחוגי הכלכלה במובן הרחב של המילה. את החברים בוות"ת ממנה שר החינוך, על דעת יושב ראש ות"ת ובאישור המל"ג, לתקופה של שלוש שנים.

131 זה היה נוסח המודעה שפורסם בציבור בעיתונות ביום שישי, 2.4.1976, לרגל פתיחת הרישום באוניברסיטה הפתוחה: 'האוניברסיטה הפתוחה (מפעל ניסיוני) – באישור ממשלת ישראל והמועצה להשכלה גבוהה; נפתחה ההרשמה למחזור הלימודים הראשון שיחל באוקטובר 1976; הלימודים יתבססו על למידה עצמית בביתו של הסטודנט ועל פגישות קבוצתיות באזור מגוריו. ייעשה שימוש בחומר כתוב, בטלוויזיה ובאמצעי למידה אחרים; האוניברסיטה הפתוחה תאפשר לתלמידיה לרכוש תואר אקדמי ראשון, כפוף להחלטת המועצה להשכלה גבוהה; האוניברסיטה הפתוחה אינה דורשת תעודת בגרות כתנאי לקבלה; מועמדים יוכלו לעמוד על מידת הכנתם ללימודים בעזרת חומר לדוגמא שיישלח אליהם. במחזור הלימודים הראשון יוצע קורס בכל אחד מהתחומים: 1. מדעי היהדות; 2. מדעי החיים; 3. מדעי הטבע; 4. מתמטיקה; 5. מדע כדור הארץ; ההרשמה תיסגר ביום 31.5.1976; לקבלת פתרונים נוספים על מבנה הלימודים ועל תהליך ההרשמה, אנא מלא ושלח את התלוש המצורף'.

132 מכתב מגדעון שפסקי, רקטור האוניברסיטה העברית, לנתן רוטנשטרייך, יו"ר הוועדה לתכנון ותקצוב, 13.7.1976, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 1956, אוניברסיטה פתוחה.

הפתוחה היא בהזדמנות שהיא פותחת לפני סטודנטים ללא תעודת בגרות, בכך קבעה האוניברסיטה העברית מחסום בלתי עביר לרבים מבוגרי האוניברסיטה הפתוחה – שגם לדעת הרקטור יהיו ברובם טעוני טיפוח (מזרחים או ערבים) – לכשיבקשו להמשיך את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטאות המחקר. בדברים אלה שחק למעשה המוסד האקדמי המוביל או ביטל לחלוטין את הלגיטימציה האקדמית של האוניברסיטה הפתוחה בשדה האקדמי הממסדי.

מכתבו של רקטור האוניברסיטה העברית מעלה כמה שאלות: האם סטודנט מחוץ לארץ, בוגר של האוניברסיטה הפתוחה הבריטית או אוניברסיטת אוקספורד שביקש להתקבל לאוניברסיטה העברית, נדרש גם הוא להציג תעודת בגרות? יתר על כן, מה תעודת הבגרות רלוונטית, אם התעודה האקדמית של התואר בוגר של האוניברסיטה הפתוחה עמדה בדרישות האקדמיות של המועצה להשכלה גבוהה בישראל ובה שותפה בכירה גם האוניברסיטה העברית? וכן, מדוע שלח הרקטור מכתב ליושב ראש ועדת התכנון והתקצוב? האם מטרתו הייתה להפוך את סירובה של האוניברסיטה העברית למהלך החרמה כללי שאליו מגויסות גם שאר אוניברסיטאות המחקר? בהקשר זה ראוי לשלב את הציטוט של ג'ני לי, שרת האמנויות הבריטית שדחפה להקמת האוניברסיטה הפתוחה בארצה. לי טענה כי הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה נועדה בין היתר להתמודד עם עלבונות, עם דחייה ועם דחיקה של סטודנטים ממעמד הפועלים שביקשו להשתלב במוסדות ההשכלה הגבוהה. וכך תיארה את מטרתה של האוניברסיטה בבריטניה באפריל 1973, כשהניחה את אבן היסוד לספרייה הראשונה של האוניברסיטה הפתוחה שנשאה את שמה: 'אוניברסיטה עצמאית וגדולה אשר לא תעליב כל גבר או כל אישה על בסיס הרקע שלהם או שיוצק להם חינוך מוחלש ביחס לטובים ביותר. שום דבר מלבד הטוב ביותר הוא טוב מספיק'.¹³³

ממסלול ניעות חלופי לחוגי העשרה ומהפך פוליטי

ההתייחסות אל הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה כאל יזמה חברתית שמטרתה לסייע לקידום של מזרחים ואחרים שלא השתלבו בדגם של אוניברסיטת המחקר שכוננה האוניברסיטה העברית בירושלים, מזמינה לבחון את עמדתם של המוסדות האקדמיים גם כלפי יזמות חברתיות אחרות הנוגעות להשכלה למזרחים. מכון וייצמן לא הסכים להיות שותף לפרויקט האוניברסיטה הפתוחה, לקחת אותה תחת חסותו ולהעניק לה מכובדות אקדמית. עם זה המכון לא התעלם מהבעיה החברתית כליל: בהקשר זה ראוי לציין את פרויקט החונכות פר"ח – סיוע של סטודנטים לילדים ונערים מרקע כלכלי-חברתי נמוך, רבים מהם מזרחים, שהחל גם הוא במחצית הראשונה של שנות השבעים במכון וייצמן.

133 מצוטט מאתר האוניברסיטה הפתוחה הבריטית, <http://www.open.ac.uk/library/digital-archive/program/video:JOUZ402B>

בשנת 1973 תמך פרופ' חיים הררי – אז דקאן מדרשת פיינברג תחת נשיאותו של ישראל דוסטרובסקי – ברעיון של רוני עטר, דוקטורנט למתמטיקה במכון. השניים, הררי ועטר, גייסו קבוצה של מדענים וסטודנטים במכון, ואלה חנכו בהתנדבות תלמידי בית ספר באזור רחובות. ב־1976 העמיד משרד החינוך בראשותו של אהרן ידלין תקציב למלגות לסטודנטים במסגרת הפרויקט, וקבוצה ראשונה של מאה סטודנטים מהפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית החלה בחניכה באזור יבנה ורחובות. לאחר מינויו של הררי ב־1979 ליושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב האוניברסיטאות, הוא פעל לצירוף כלל המוסדות האקדמיים לתכנית, וב־1982 המליצה ועדת משה קצב לבחינת שכר הלימוד כי החונכים בפר"ח יקבלו מלגה בסך מחצית משכר הלימוד. ב־2008 זכה פרויקט פר"ח בפרס ישראל. בנאמו לרגל הזכייה סיפר פרופ' חיים הררי על התנגדותן החריפה של אוניברסיטאות המחקר בארץ לפרויקט שהנהיג, בייחוד האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת תל אביב. וכך אמר בין היתר הררי לרגל זכייתו בפרס ישראל:

פנינו עתה לאוניברסיטה העברית בירושלים. אברהם הרמן, אולי הנשיא הטוב ביותר שהיה אי פעם לאוניברסיטה העברית, לא רצה אפילו לשמוע על קיומנו. יתר על כן, רבים מהפרופסורים בבית הספר לחינוך של האוניברסיטה היו עוינים בצורה בוטה ביותר. 'איך יכול סטודנט לפסיקה לעזור לילד? על הסטודנט ללמוד עבודה סוציאלית או פסיכולוגיה חינוכית, כדי להיות מסוגל לעשות זאת'. אני ממש רתחתי כאשר שמעתי דברי שטות כאלה. ואיך סטודנט לפסיקה יכול להיות הורה או אח גדול של ילד? האם זה מותר? נתקלנו בהתנגדות חזקה מאד של הפרופסורים לחינוך ולעבודה סוציאלית. הם חיו תחת הרושם שיש להם מונופול לגבי סיוע לילדים. הדברים הגיעו לידי כך שנשיא האוניברסיטה העברית קרא לראש בית הספר לחינוך ואמר לו: 'האם תוכל לארגן מאמר מלומד שייכתב ויוכיח שהפרויקט [פר"ח] הזה גרוע?'. לא תאמינו, אבל 'מאמר' כזה אכן נכתב והוכיח שהפרויקט גרוע'. המאמר דן בסטטיסטיקה גבוהה ומשכנעת של ארבעה מקרים. הם ראינו ארבעה ילדים וארבעה חונכים, ושניים מהילדים אמרו שהחונך עזר להם כל כך, עד שהם הצטערו מאד שבסוף השנה הוא נפרד מהם. מסקנת המאמר הייתה שנגרם נזק לחמישים אחוז מהילדים כתוצאה מהפרידה מהסטודנט החונך. קשה להאמין, אבל כך בדיוק נכתב שם [...] נשיא אוניברסיטת תל-אביב [פרופ' חיים בן-שחר, חב"ש] פשוט סרב לענות לשיחות הטלפון שלי, כי הוא ידע מדוע אני מצלצל אליו. הוא היה תמיד עסוק. רק כאשר מיכאל סלע, נשיא מכון ויצמן דאז, ערך ארוחת ערב חגיגית לכבוד יום הולדתו ה־60 של אפרים קציר [בשנת 1976], שכיהן אז כנשיא מדינת ישראל, מצאתי את עצמי יושב ליד נשיא אוניברסיטת תל-אביב, ולא נתתי לו לעזוב את ארוחת הערב בטרם קבענו פגישה. אוניברסיטת תל-אביב, האוניברסיטה הגדולה בארץ, וזו שבה הסטודנטים בעלי המצב הכלכלי היחסי הטוב ביותר, נשארה תמיד המוסד הבעייתי ביותר במשפחת פר"ח [...] הגיבור האמיתי היה יוסף תקוע, האיש שהיה קודם לכן שגריר ישראל באו"ם ולאחר מכן נשיא אוניברסיטת בן-גוריון. הוא אימץ אותנו

בזרועות פתוחות, ועד היום אוניברסיטת בן-גוריון היא המשתתפת הפעילה ביותר בפר"ח ובעלת מספר החונכים הגדול ביותר.¹³⁴

כמו שעולה מנאומו של הררי, שתי אוניברסיטאות המחקר העיקריות בחרו להציב מכשולים רבים בדרכו של פרויקט פר"ח ושילובו במוסדותיהם, ולצורך 'שבירת המחסום האקדמי' השתמש הררי במגוון של גישות, בין היתר קשרים אישיים ומחקריים ומעמדו הממסדי הרם בתוך השדה האקדמי.

פרויקט פר"ח מצביע על היכולות המרשימות של מעורבות מכוון וייצמן בעיצוב החיים האקדמיים והחברתיים בארץ בלי לפגוע ברמה האקדמית של מדעניו. כאן נמצא כי 'מכון ויצמן לקח על עצמו את האחריות המשפטית והמנהלית על הפרויקט, מבלי שמישהו אחר מימן את הצד הזה של הפעילות, והפרויקט הפך למפעל כלל-ארצי המתבצע בכל האוניברסיטאות, ומנהל ממכון ויצמן',¹³⁵ ממש כמו 'החלום השבור' של ליפסון בנוגע להקמתה של האוניברסיטה הפתוחה בחסות המכון.

למרות זאת אבקש לטעון כי קיים מתח בין שני המודלים של שילוב המזרחים בחברה הישראלית – זה של הררי וזה של ליפסון. את האחד אכנה סוג של 'שותפות אדנותית', ואת השני – 'שותפות תחרותית'. הדגם הראשון, האדנותי, מדגיש את יחסי האחריות תוך כדי יצירת יחסי שליטה ממוסדים וארוכי טווח בין נותן השירות ובין מקבלו. ברוב המקרים בעל העצמה ביחסים חותר לשמר ולקבע דפוס יחסים זה, שהרי גם הררי לא יטען כי פרויקט פר"ח התיימר לשנות את יחסי הריבוד או החינוך במערכת היחסים שבין אשכנזים למזרחים כמו שעלו הללו מדוח ליפסון. פר"ח נתפס בעיני כפרויקט של שותפות אדנותית ביסודה: הוא כולל חמלה, הכרה במצוקת האחר, סיוע ממוסד וארוך טווח לקבוצות חלשות, הקשבה והמון רצון טוב של החזק בהייררכיה החברתית בנוגע לחלש. הפרויקט של ליפסון לעומת זה הציב דגם שונה לחלוטין. דגם האוניברסיטה הפתוחה – הבריטי והישראלי – מבוסס על שותפות תחרותית, כלומר מדובר במאמץ מוסדי מקיף שבו ניתנים כלים דומים לשתי הקבוצות בתנאים שוויוניים המאפשרים להם מסלולי ניעות ידועים וברורים להתקדם. הכשרה לתואר אקדמי באוניברסיטה הפתוחה, שיהיה בעל ערך מקביל לזה של אוניברסיטת מחקר בגיבוי של מכון וייצמן, אמורה היה לייצר את השותפות התחרותית המתאימה.¹³⁶

ליפסון קידם סדר יום סוציאלי-דמוקרטי מובהק, שבו הציב במוקד סיוע ישיר, מקיף ואינטנסיבי למזרחים ולקבוצות שוליים נוספות שלא השתלבו באוניברסיטאות המחקר. השינוי שהציע היה רדיקלי בכך שנועד לעקוף מחסומים וגדרות שנבנו סביב

134 פרופ' חיים הררי, 'סיפורו של פרח יפהפה: הרצאה לרגל הענקת פרס ישראל לשנת תשס"ח לפרויקט החונכות פר"ח', מכון וייצמן למדע, 18.5.2008. קישור לנאום של חיים הררי בטקס מתן פרס ישראל נמצא באתר של פר"ח בוויקיפדיה.

135 שם.

136 על המושג שותפות אדנותית ושותפות תחרותית ראו: כהן וליאון, מרכז תנועת הרוח והמזרחים.

האוניברסיטאות, וכן בהיותו ישים, זול וניתן להפעלה מהירה. שתי ועדות בדיקה בלתי תלויות – ועדת ליפסון וועדת וילבור שראם, שהקימה קרן רוטשילד כדי שתמליץ על השתלבותה במיזם האוניברסיטה הפתוחה, בשנת 1972 – קבעו את הנוסח הזה:

הובאו לפנינו כמה וכמה מספרים, שאינם חופפים בדיוק, אך כולם מספרים אותו הסיפור על ההזדמנויות לחינוך מתקדם, העומדות לפני שלוש הקבוצות הללו. מקור אחד קובע, כי שיעור המגיעים לבחינות הבגרות בכל שנתון הוא 35 אחוז מקרב יוצאי אירופה ואמריקה, 5 אחוז יוצאי ארצות המזרח ו-0.5 אחוז מקרב הערבים. מקור אחר אומר, כי רק כ-4.5 אחוז מקרב מקבלי התואר הראשון הם בני עדות המזרח.¹³⁷

ואולם כמו שעלה מהדיון עד כה, כוחות בולטים בשדה האקדמי ומחוץ לו התנגדו למיסוד פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה על פי חזונו של ליפסון. הראשון שבהם היה מכון וייצמן למדע ברחובות, מוסד הבית שלו, שסירב לקחת חסות על פעילות האוניברסיטה הפתוחה בתקופתה הפורמטיבית. הגורם השני היה האוניברסיטה העברית בירושלים, שבטרם יצאה האוניברסיטה הפתוחה לדרכה כבר קבעה כי התארים האקדמיים שלה לא יעמדו בסטנדרטים לאיכות אקדמית והכריזה שלא תכיר בהם כמקבילים לתארים של אוניברסיטאות המחקר אם לא היו לסטודנטים תעודות בגרות לפני לימודיהם. בכך נוצקה ההתנגדות המוסדית למימוש החזון המקורי של האוניברסיטה הפתוחה, שנועד לקדם פתרון רציני ומקיף של הקבוצות החברתיות שמצאו עצמן מחוץ לשדה האקדמי של האוניברסיטאות בארץ, ובמרכזן המזרחים, כמחצית מהאוכלוסייה.¹³⁸

עוד עולה מהתיאור כי בישראל אימץ יגאל אלון דפוס שונה של מימון מיזם האוניברסיטה הפתוחה, כשנשען על קרן פילנתרופית – קרן רוטשילד – שהיא זו שתקים 'אוניברסיטה בחינם', ללא השקעה כספית ממשלתית, בשונה לחלוטין ממודל התקצוב של אוניברסיטאות המחקר, שנע בין 50-70 אחוזים במימון השוטף ממשלתי. הממשלה לא תקצבה את הקמת האוניברסיטה החדשה כלל, אף שהמיזם יכול היה להיות אחד הגורמים החשובים בשינוי פני החברה: להעניק מעמד חדש ודימוי עצמי חדש לשכבות אוכלוסייה שלמות שלא קיבלו את חלקן הראוי בעוגה הלאומית, האקדמית והכלכלית, כלומר לכונן מעמד בינוני מזרחי נרחב ומבוסס אקדמית. לשם השוואה, בתקופת פעילותה הפורמטיבית של קרן רוטשילד כלל הצוות האקדמי במשרה מלאה 10-15 מרצים, שהם כמחלקה באוניברסיטת מחקר. 'ב-Open University האנגלית', לעומת זה, 'גויס צוות אקדמי הכולל כ-300 איש בדרגות של מרצה עד פרופסור. צוות זה נעזר באסיסטנטים, מפיקים, יועצים פדגוגיים ועוד, וכן באנשי

137 דוח ועדת שראם, 1972, עמ' 21.

138 ישראל היא מדינת הגירה שצמחה במהירות. בשנת 1948 היו בה כ-650 אלף יהודים, ובשלושת העשורים נקלטו עוד 2.5 מיליון עולים, יותר ממחציתם ממדינות באסיה ובצפון אפריקה. בשנת 1988 הייתה האוכלוסייה יותר מ-4 מיליון, 81 אחוזים מהם יהודים, 52 אחוזים מהם יהודים ממוצא מזרחי (שנתון סטטיסטי לישראל, 1987).

מדע מחוץ ל־Open University עצמה.¹³⁹ אף שהמערכת האקדמית של בריטניה שונה מזו של ישראל, ואף שקיים הבדל באופן התפתחותו של דגם האוניברסיטה הפתוחה בשניהם, חשוב להדגיש שהמגמה לשמור על שלד מבני מצומצם וקטן של אנשי סגל היה אחד מיסודות הניהול העיקריים של התקופה הפורמטיבית של האוניברסיטה הפתוחה בישראל. המדינה העדיפה למסור את המימון לקרן רוטשילד, שגם פיקחה על האוניברסיטה הפתוחה, והקרן ניסתה לארגן את הפיתוח האקדמי סביב שלד אקדמי מצומצם ככל האפשר ואף קבעה דגם תעסוקה של שימוש בסגל אקדמי חסר קביעות, שיועסק בעיקר במשימות קצובות וזמניות, ובכך עודדה מדיניות של אקדמיה מופרטת. המניע שלה היה בראש ובראשונה כלכלי: לצמצם ככל האפשר את ההוצאות התפעוליות של המוסד ולהעסיק אנשים מאוניברסיטאות מחקר שיעבדו תקופה מסוימת במשרה חלקית או שיכינו לאוניברסיטה הפתוחה את החומרים האקדמיים על בסיס חוזי. עד סוף 1976 השקיעה קרן רוטשילד כ־20 מיליון לירות, ונקבע כי רק אם המיזם יצליח, תיקח לידיה ממשלת ישראל את הפעלת האוניברסיטה.¹⁴⁰ פרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, הסביר את הגישה המצמצמת כך:

אנו מנסים לפתור את בעיית הכנת הקורסים בדרך שונה [מזו של האוניברסיטה הפתוחה האנגלית]. איננו מוכנים להעסיק אצלנו אקדמאים רבים במשרה מלאה. קודם כל, יש לכך סיבה כלכלית, אבל מעבר לכסף החסר איננו חושבים שלטווח הארוך זוהי סיבה טובה [...] הננו מאמינים שיש לקיים באוניברסיטה הפתוחה סגל אקדמי מצומצם למדי, כעין גרעין של אנשים המתמחים בתחומים השונים. אלה יהיו באמת 'המשוגעים לדבר' [...] אנשי האוניברסיטאות בארץ מוכרחים להתגייס כדי לעזור לנו בהכנת החומר הלימודי. אנו עושים מאמצים רבים בכיוון זה, אבל התוצאות עדיין אינן מספיקות.¹⁴¹

בכך נוצר מעין תיאום עמדות מוסדי בין החזון של אוניברסיטאות המחקר בהנהגת האוניברסיטה העברית ובין החזון של נשיא האוניברסיטה הפתוחה, פרופ' אברהם גינזבורג, שראה בקורסים ובתארים של המוסד שלו מעין קורסי העשרה תרבותיים שיובילו לתואר ראשון לאחר כשש שנות השקעה בלימודים, ולא מנגנון חלופי לניעות חברתית רב־עצמה כמו שרצו לראות בהם ההוגים המקוריים של רעיון האוניברסיטה הפתוחה באנגליה, הארולד וילסון וג'ני לי, שהוציאו מהלך זה מן הכוח אל הפועל; וגם פרופ' ליפסון בישראל, שניסה ללא הצלחה להוביל מהלך זה. ובלשונו: 'ראשית, איך מגיעים לחלק גדול מהאוכלוסייה שאין לה גישה לאוניברסיטאות, לאוכלוסייה המזרחית שמקורה במדינות

139 נאום פרופ' אברהם גינזבורג, 'האוניברסיטה הפתוחה: אתגר וגישה חדשה בחינוך הגבוה', הרצאה במשכן נשיאי ישראל לפני הנשיא אפרים קציר, 21.6.1977 (להלן: נאום פרופ' גינזבורג, 1977).

140 זרטל, 'אוניברסיטה לכלאדם'.

141 נאום פרופ' גינזבורג, 1977, עמ' 9.

דוברות ערבית או מ"הפרובינציה" בכלל? כיצד אנו נותנים חינוך לאותם אנשים באופן שיסייע להם לייצב את הקהילות הללו מבחינה תרבותית ופרופסיונאלית?¹⁴² בתקופתו של פרופ' גינזבורג נמצא כי הנגישות המוגבלת של האוניברסיטה הפתוחה לפריפריה האנושית והגיאוגרפית בארץ, לאחר שנפתחה למתן קורסים לתואר ראשון לסטודנטים ב-1976, אכן השפיעה השפעה שולית בלבד על הנגישות להשכלה גבוהה של מספרי הסטודנטים הבוגרים, בייחוד אלה ממדעי הטבע. מהנתונים על עשרים השנים הראשונות לקיומה עולה שלמעשה הייתה האוניברסיטה החדשה נתיב סגור למזרחים, לנוכח המספר המצומצם של בוגריה והשפעתו האפסית על הריבוד האקדמי בישראל. כמו שמראים הנתונים (ראו לוחות 4 ו-5), בשנה העשירית לפעילותה עמד מספר מקבלי התארים על 81, אחוז אחד מכלל מקבלי התארים בשנה זו:

לוח 4: מקבלי תואר ראשון מן האוניברסיטה הפתוחה לפי תחום לימוד¹⁴³

תש"ד 1983-1985	תש"ו 1985-1988	תש"ז 1988-1989	תש"ח 1989-1990	תש"ט 1990-1991	תש"א 1991-1992	תש"ב 1992-1993	תש"ג 1993-1994	תש"ד 1994-1995	תש"ה 1995-1996
41	81	194	281	304	339	350	405	615	650
31	55	168	243	270	296	317	357	550	581
10	26	26	38	34	43	33	48	65	69
סך הכול									
מדעי הרוח והחברה									
מדעי הטבע ומתמטיקה									

לוח 5: מספר מקבלי תואר ראשון מתוך כלל מקבלי התארים באוניברסיטאות¹⁴⁴

תש"ה 1985-1984	תש"ז 1989-1990	תש"ח 1994-1995	תש"ט 1995-1996
11,218	13,915	18,339	21,004
8,113	10,192	13,154	15,138
סך הכול			
תואר ראשון			

לשם השוואה, עד שנת 1976 – לאחר שש שנות פעילות באוניברסיטה הפתוחה בבריטניה – קיבלו כ-10,000 סטודנטים בריטים תואר ראשון. בשנת 1976 למדו בה כמעט 70,000 סטודנטים,

142 ריאיון עם פרופ' ליפסון, 1972.

143 מקור: שנתון סטטיסטי לישראל 1997, מספר 48, אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, טבלה 22.38: מקבלי תואר ראשון מן האוניברסיטה הפתוחה לפי מין ותחום לימוד. בטבלה המקורית מובאים הנתונים בחלוקה מגדרית. לדעתי יש להתמקד בתקופה הפורמטיבית של האוניברסיטה הפתוחה בייחוד משום שמראשית שנות התשעים התחיל העידן הקרוי 'מהפכת המכללות' – פתיחתן של עשרות מכללות אזוריות ופרטיות.

144 שם, טבלה 22.32: מקבלי תארים מן האוניברסיטאות. בטבלה המקורית מובאים הנתונים לפי חלוקה מוסדית.

ועקב צמצומים בתקציבה נאלצה האוניברסיטה לקבל ללימודים רק כ־20,000 תלמידים חדשים ולדחות 40,000 נרשמים. מנתונים אלה עולה כי המיזם הבריטי הצליח מעל המשוער גם לנוכח ההתנגדות לו לאחר עלייתה לשלטון של ממשלת השמרנים בראשותו של אדוארד הית.¹⁴⁵ חשוב להוסיף כי משנת 1990 החלה האוניברסיטה הפתוחה לקיים מיקור חוץ (outsourcing) של התואר האקדמי, כלומר הפריטה את שירותיה האקדמיים ומכרה את פעילותה ליזמים שפתחו מכללות פרטיות או עירוניות. בכך נוצרו שני דגמי פעולה של האוניברסיטה הפתוחה בנוגע לסטודנטים: הראשון – הדגם האנגלי של מתן הוראה מרחוק; והשני – מתן שירותי מכללה מופרטת שהתבססה על הנחיה מוגברת, כמו מכללה רגילה.¹⁴⁶ בנתונים של מקבלי תואר ראשון אין הבחנה בין מספרם של מקבלי התארים האקדמיים של האוניברסיטה הפתוחה שהם בוגרי המסלול של לימוד מרחוק ובין אלה במסלול המופרט או העירוני, המבוססים על דגם המכללה.¹⁴⁷ כך או כך, למרות מסקנותיה של ועדת שפרבר מטעם המועצה להשכלה גבוהה – שאישרה את מיקור החוץ במסלול המכללה המופרטת – עירונית – בדרך זו היה משום סטייה מהחזון שנקבע ב־1972 שקבע כי האוניברסיטה הפתוחה לא תפתח למיזם שמרכז פעילותו יהיה בקמפוס, כמו מכללות או אוניברסיטאות:

האוניברסיטה הפתוחה לא תהייה קמפוס: זה יהיה משאב לימוד לכל מדינת ישראל: כל הארץ תהיה הקמפוס שלה, וכל בית או מקום מפגש יכול להיות אחת מכיתות הלימוד שלה, זה יהיה סוג חדש של כלי חינוכי, שאינו דומה לכל ניסיון חינוכי אחר שקדם לה, מפעל חינוכי שנועד לשרת את הצרכים הספציפיים ביעילות הטובה ביותר תוך שימוש במשאבי המדינה.¹⁴⁸

אסתר גודר חקרה את השאלה האם האוניברסיטה הפתוחה הייתה מסלול אקדמי חלופי לניעות של מזרחים, ואת ממצאיה פרסמה ב־1985, כעשור לאחר פתיחת המוסד. מחקרה

145 זרטל, 'אוניברסיטה לכלאדם'.

146 האיזור למהלך זה ניתן בתקופת כהונתו של פרופ' נחמיה לבציון כנשיא האוניברסיטה הפתוחה בהסתמך על המלצות הוועדה שהקימה המועצה להשכלה גבוהה, מ־18.6.1991: 'המלצות הוועדה לבדיקת שיטת הלימודים באוניברסיטה הפתוחה בשיתוף פעולה עם מכללות עירוניות המבוססת על הנחיה מוגברת'. בראש הוועדה עמד פרופ' דניאל שפרבר מאוניברסיטת בר־אילן, וכן כיהנו בה פרופ' מרדכי ניסן מהאוניברסיטה העברית וד"ר ישראל פלד – שלושתם חברי המועצה להשכלה גבוהה. הוועדה קבעה כי האוניברסיטה הפתוחה לא תגביר את ההנחיה מעבר לכ־15 מפגשים של שלוש שעות בקורס של שש נקודות זכות.

147 הבולטת שבמכללות המופרטות: עירוניות היא מכללת רמת גן, שמשנת 1990 מאפשרת ללימוד ולקבל תואר ראשון (B.A.) של האוניברסיטה הפתוחה בתנאי לימוד של מכללה. לצד מכללה זו פועלות מכללות עירוניות בפתח תקוה, ברחובות ובבת ים. דגם ההפרטה של השירותים האקדמיים של האוניברסיטה הפתוחה הוא רב־חשיבות, שכן ייתכן שהתהליכים שהביאו לידי מיסודו של דגם זה – שמשנה מבחינה מהותית את אופי ההתנהלות של המוסד האקדמי – הביאו לידי השתלטות על חלק ניכר מפעילותו ודחקו לשוליים את הדגם של למידה מרחוק.

148 הציטוט מתוך דוח ועדת שראם, 1972, וגם מצוי כמוטו לפרק 4 אצל: Halperin, *Any Home a* *Campus*, p. 27

כלל ניתוח של כ-220 סטודנטים שקיבלו את התואר הראשון באוניברסיטה הפתוחה.¹⁴⁹ לטענתה, מאז הקמת המדינה הלך וגדל בארץ שיעורם של התפקידים התעסוקתיים הדורשים תעודות אקדמיות וההשכלה הרשמית הייתה מסלול הניעות העיקרי, מה שרנדל קולינס כינה 'חברה מסמיכה'¹⁵⁰; ואולם המזרחים לא אימצו את האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי משום שההשכלה לא הייתה ברפרטואר התרבותי שלהם, ומכאן שהעדיפו מסלולי ניעות אחרים. בכך אימצה גודר את ההסברים התרבותיים בדבר חולשת המזרחים לאמץ את התרבות האקדמית לעומת היתרון שיש לאשכנזים באימוצה של תרבות זו. אולם לעומת הסבר זה, ייתכן שאת חוסר האטרקטיביות הברורה של האוניברסיטה הפתוחה בעיני המזרחים אפשר להסביר באופן אחר. התשובה עולה מתוך נאומו של פרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה בשנים 1977-1987, שניתן במשכן נשיאי ישראל בשנת 1977, עם כניסתו לתפקיד שהגדיר את האוכלוסייה המיועדת של האוניברסיטה הפתוחה:

אנו פונים לאוכלוסייה, אשר ברובה הגדול איננה רואה בלימודיה מנוף לשינוי תעסוקתה. אותו מורה ואותו קיבוצניק, אותו בעל-מוסך וגם אותה עקרת-בית בין תלמידינו אינם רוצים, עם קבלת ה-B.A., לשנות את מקום עבודתם – הם רואים בלימודיהם מקור להרחבת ההשכלה, לשיפור יכולת התפקוד במקום עבודתם הנוכחי, ואולי, מעל לכל, לסיפוק מאוויים ליותר לימוד ויותר דעת.¹⁵¹

תפיסתו היסודית של גינזבורג ראתה בתוארי האוניברסיטה הפתוחה מעין 'חוגי העשרה' שנועדו לספק מאוויים תרבותיים כלליים, ולא מנגנון אקדמי חלופי לאוניברסיטאות לניעות חברתית כללית של מזרחים, ערבים או אחרים. גינזבורג המשיך ופירט מה לדעתו המטרות שלמענן צעירות וצעירים, שעובדים בדרך כלל במשרה מלאה או חלקית, צריכים להשקיע כשש שנים ללימודים אקדמיים במוסד בהנהגתו כדי לקבל תואר ראשון:

הלימודים [באוניברסיטה הפתוחה] עושים אותם יותר מאושרים, יותר מתאימים לתפקידיהם, בקיצור, אזרחים טובים ומועילים יותר. בהקשר זה טיפוסי הדבר שנאמר לי על-ידי חבר אחד המשקים. הוא טוען שבקיבוצים נוצרת בעיה של פער השכלתי

149 אסתר גודר, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי עבור יוצאי אסיה-אפריקה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1985.

150 רנדל קולינס כתב רבות על התגבשותה של החברה המסמיכה בארצות הברית (מושג שלא נבדל בהרבה מהמושג 'התמקצעות' - Professionalization) והדגיש את קיומן של קבוצות סטטוס מובחנות זו מזו על פי תרבותן. לטענתו המאבק מתקיים בין קבוצות הסטטוס ולרוב לא בתוכן, ומערכת החינוך משמשת את קבוצת הסטטוס הדומיננטית, בעיקר המעמד הבינוני. תפקידה להצדיק את המצב הקיים ואת העובדה שאנשים מהמעמד הגבוה מגיעים לעמדות גבוהות יותר. ראו: Collins, *The Credential Society*; כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מיישוב למדינה'.

151 נאום פרופ' גינזבורג, 1977, עמ' 3.

בין הצעירים, אשר היום יוצאים ללימודים יותר ויותר, לבין בני ה-30 וה-40, אשר בזמנם הדבר לא היה מקובל. לימודים אקדמיים במסגרת האוניברסיטה הפתוחה יכולים לעזור להתגבר על בעיה זו.¹⁵²

חזון אקדמי זה, שהוא זה שיושם הלכה למעשה, שונה לחלוטין מחזונו של שניאור ליפסון. בכל הנוגע לסוגיית הפער העדתי בישראל ולצורך של המזרחים בפתיחה ניכרת של שערי ההשכלה הגבוהה לפנייהם הייתה האוניברסיטה הפתוחה – לפחות בתקופה הפורמטיבית שלה, 1976-1990 – לא רלוונטית כמעט לגמרי. כך יצא שבתקופה זו התמידו אוניברסיטאות המחקר בפעילותן כמנגנון המונופוליסטי השולט בהכשרה המקצועית הגבוהה, ושילובם של המזרחים נמנע על פי חזונו של ליפסון, האב המייסד של האוניברסיטה הפתוחה. אי-שילובם של המזרחים וחסירת האפשרות שהאוניברסיטה הפתוחה תהיה הפתרון לבעיה זו יצרו לחץ חברתי-פוליטי ניכר. המהפך הפוליטי הדרמטי של 1977 סיים, בלשונו של שמואל נח אייזנשטדט, את 'הפרוגרמה הראשונה של הציונות'¹⁵³ בתמיכה גורפת של המזרחים, וסילק את תנועת העבודה מהגמוניה שלטונית ותרבותית ארוכת שנים. זה גם הרקע להבנה של מהפכת המכללות הפרטיות והאזוריות בישראל, שהוביל שלטון הליכוד בשנים הבאות, שמטרתה הייתה להסיר את המחסומים שהוצבו לפני המזרחים ויצרו את 'הדור האבוד' באקדמיה הישראלית.

152 ש.ם.

153 המושג מיצוי הפרוגרמה הראשונה של הציונות והמעבר לפרוגרמה השנייה מופיע בספרו של שמואל נח אייזנשטדט, **תמורות בחברה הישראלית**, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב 2004, עמ' 35-89. אייזנשטדט התכוון לתכנית הפוליטית, הכלכלית והתרבותית ההגמונית שעד 1977 נשאה אותה תנועת העבודה, ואז הגיעה לכדי מיצוי. מאז ועד ימינו מעצבת את התכנית תנועת הליכוד. להבנתו המיצוי נוצר בעקבות הצלחה שהביאה לידי מחיר גבוה שעיקרו החלשת ההיבט היצירתי והחדשני. הקבוצות הוותיקות והמובילות בחברה בישראל היו לקבוצות עילית שהפכו את ישראל לחברה בעלת סממנים מעמדיים מובהקים.